

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

С.Аширбоев, И.Азимов

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРИХИЙ
ГРАММАТИКАСИ**

фанидан ўқув қўлланмаси

ТОШКЕНТ – 2012

Аннотация

«Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» курси ўзбек тили ва адабиёти йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга мўлжалланган. Унда ўзбек тилининг мураккаб тарқиқат босқичидан то бизнинг асримизгача бўлган даврдаги хусусиятлари тўғрисида сўз боради. Қўлланмада тарихий фонетика, тарихий морфология, тарихий синтаксис акс этган.

Ўзбек тили фактлари тарихий хронология тамойиллари асосида ёритилади. Таъкидлаш жоизки, ушбу қўлланмада ўзбек тили тарихи, тарихий грамматикаси бўйича тўпланган тажрибалар, мавжуд қўлланмалардаги материаллардан фойдаланилди.

Кириш

Режа:

- 1. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси тил тарихи фанларидан бири сифатида.*
- 2. Ўзбек тили тарихий грамматикасининг манбалари.*
- 3. Ўзбек тили тарихий грамматикасининг ўрганилиш тарихи.*

Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ўзбек тили тарихи фанининг бир тармоғидир. Маълумки, тил тарихи ўзбек тили фонетик системасининг, грамматик қурилиши ва лексикасининг тарихидир. Ўзбек тили тарихи ўзаро боғлиқ бўлган икки мустақил предметни ўз ичига олади. Бу предметлар – ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ва адабий тил тарихидир. Бу икки предмет ички бир-бирига боғлиқ бўлишига қарамасдан, уларнинг ўрганиш усуллари, текшириш объектлари бир-биридан фарқ қилади. Тарихий грамматика тилнинг фонетик системаси тараққиётини, грамматик структурасининг ривожланишини ўрганади. Лекин тил ҳодисаларининг ижтимоий ҳодисалар билан бўлган муносабатини, услублар тараққиётини ва уларнинг турли кўринишларини, тилнинг нормаси каби масалалар унинг текшириш объектидан четда қолади. Буларни эса адабий тил тарихи текширади.

Тил тарихини ўрганиш ҳозирги замон ўзбек тилини тарихий тушуниш, яъни бу тил узоқ асрлар мобайнида давом этган мураккаб тарихий жараёнлар самараси эканини англаш имконини туғдиради. Ўзбек тили узоқ давр ва асрларнинг тарихий маҳсулидир. Ўзбек тили тарихда маълум бўлган бошқа тиллар каби узоқ тараққиёт босқичини бошидан кечирди. У жамият ва халқ тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда уруғ тилидан қабила, қабила тилидан халқ ва халқ тилидан миллий тилга қараб тараққий этиб келди. Узоқ давом этган бу жараёнда ўтмиш асрлардаги тил ҳодисалари кейинги асрлардаги тил ҳодисаларидан фарқланиб қолди. Ҳар бир ўтмиш давр, тарихий ҳодисалар тилда ўз изларини сақлаб қолди. Натижада ҳозирги замон ўзбек тили унинг ўтмишидан узоқлашиб кетди. Ижтимоий-тарихий тараққиётнинг талабларига жавоб беролмаган тил ҳодисалари аста-секин умумтил алоқасидан чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини замона талаби билан пайдо бўлиб келган янги ҳодисалар ишғол этди. Шунинг натижасида юқорида айтилганидек, ҳозирги ўзбек тили ўзининг ўтмишидан узоқлашиб қолди. Бу ҳодисаларни ёзув ёдгорликларида акс этилган ҳодисалар билан чоғиштирилганда кўриш мумкин.

Тарихдан маълумки, тилнинг структура элементлари узоқ ўтмиш давр ичида бир хилда ўзгариб келмади. Ижтимоий-тарихий тараққиёт даставвал тилнинг лексикасига ўз таъсирини ўтказди ва шунга кўра тилнинг бошқа таркибий қисмларига қараганда унинг луғат таркиби жуда ўзгарувчан

қисмдир. Ҳақиқатан ҳам, ижтимоий тараққиётнинг йўналиши ва хусусиятларига қараб ўзбек тилининг луғат таркиби тез-тез ўзгариб, янгилашиб турди. Унинг таркибида замона ва тараққиёт талабларига жавоб беролмайдиган сўз ва иборалар чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини янги луғат ва иборалар эгаллади. Қатор сўзлар эса актив луғатдан пассив луғатга айланиб кетди.

XII аср бошларида Хоразм давлатининг мавқеи кўтарилиб, бутун Мовароуннахрни ўз ичига олади. Бу ер фан ва маданият ўчоғига айланади. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам бу анъана давом этади. Бу даврда Хоразм Олтин Ўрда хонлигига кирар эди. Олтин Ўрдада XIII-XIV асрлар мобайнида адабий марказ вужудга келди. Бу ерда ёзилган асарлар тил жиҳатдан кўпроқ қипчоқ-ўғуз қабила тиллари хусусиятини ўзида ифодалайди. Ўғуз уруғлари сон жиҳатидан кўпчиликни ташкил этиб, улар Сирдарёнинг қуйи оқими ва Хоразмда жойлашган эди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» асари, диний характердаги «Роҳатул-қулуб», «Нажҳул фародис», Алининг «Қиссаи Юсуф», асарлари Олтин Ўрда адабий тилини ташкил этади. Олтин Ўрда адабий тилига оид асарларнинг айримлари Мисрда ва Сурияда мамлюклар даврида яратилди.

Олтин Ўрда адабий тили Қорахонийлар давридаги адабий тил билан боғланган эди. Олтин Ўрда адабий тили шу тилнинг бевосита давоми эди. Бу тилларнинг фарқи Олтин Ўрда кўпроқ ўғуз, қисман қипчоқ уруғ тиллари хусусиятларининг бўлиши билан ўлчанади. Бу ерда ёзилган асарлар тил жиҳатдан кўпроқ қипчоқ-ўғуз уруғ тиллари хусусиятини ўзида ифодалайди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони, диний характердаги «Роҳатул қулуб», «Нажҳул фародис», Алининг «Қиссаи Юсуф» асари, Тўхтамиш ва Темур Қутлук ёрлиқлари Олтин Ўрда адабий тилини ташкил этади.

XIV асрга келиб эски ўзбек адабий тили шакллана бошлади. Бунинг вужудга келишига сабаб фақатгина ички факторлар: ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг кучайиши, Фарғона ва Мовароуннахр туркий аҳолиси бирлигининг яратилишигина эмас, балки Кошғарда ва Орол денгизигача бўлган ерни ишғол қилган Олтин Ўрда адабий тилларининг шаклланиши ҳам таъсир қилди. Бу эса, ўз навбатида, эски ўзбек адабий тилининг диалектал хусусиятларини кўпайтирар эди. Фарғона ва Мовароуннахрда адабий асарлар тилидан Хоразмда ёзилган адабий асарлар тили маълум диалектал фарқлар билан ажралиб туради. Эски ўзбек тилининг шакллана бошлаш даврида қабила ва уруғ тилларининг хусусиятлари адабий асарларда яққол кўринади. Мовароуннахр, Фарғона ва Хоразмда қарлук, уйғур-ўғуз ва қипчоқ диалект группаларининг хусусиятлари сақланиши билан, айни замонда, улар аралашиб кетган эдилар ҳам. «Муҳаббатнома» ва «Таашшукнома»да ўғуз диалекти хусусияти ўз аксини топади. Демак, мавжуд диалект хусусиятларини ўз

ичига қамраб олган умумий адабий тилни шакллантириш тенденцияси кучая боради ва шу тариқа ўзбек адабий тили вужудга келди.

XV-XVI асрларда Мовароуннаҳрда Дурбек, Саккокий, Лутфий ва Навоий каби буюк шоирлар етишиб чиқдики, улар яратган ёдгорликларда диалектал фарқлар йўқола бориб, ягона ўзбек адабий тили шаклланди.

Шуниси характерлики, Навоийгача бўлган шоирларнинг асарларида эски туркий тил анъаналари давом эттирилиши билан бирга, уларда жонли тил хусусиятлари кўпроқ ўрин эгаллайди.

XV асрнинг биринчи ярмида диний мазмундаги бир қанча прозаик асарлар ҳам яратилди. Булар «Сиражул қулуб»(1432 йил Ўзгаш шаҳрида Мансур бахши томонидан тузилган), «Газкирай авлиё»(1436 йилда Мансур бахши томонидан тузилган), «Меърожнома», «Бахтиёрнома» в.б. Бу асарлар содда ва жонли тилга яқиндир. Улар эски ўзбек тилининг ривожланишида катта роль ўйнади. Эски ўзбек адабий тили аввал қорахонийлар даврида, кейинроқ Олтин Ўрда ва Мовароуннаҳрда қўлланган адабий тилнинг давоми, унинг янги тараққиёт босқичи эди. Эски ўзбек адабий тили маҳаллий туркий ва қисман эрон уруғлари тилига қипчоқ ва ўғуз тилларининг таъсири ва аралашishi натижасида шаклланди. Эски ўзбек адабий тили бутун Ўрта Осиёга, Қозоғистон, Туркменистон, Озарбайжон, Татаристон, Бошқирдистон, Қашқар, Ҳирот ва бошқа ерларгача ёйилади. Эски ўзбек адабий тили нормалари асосида ёзувчи шоир ва ёзувчилар XIX асрларгача ижод қилиб келдилар. Бу адабий тил анъаналари айниқса шеърятда узоқ асрларгача давом этди.

Алишер Навоий асарларида эски ўзбек адабий тили ўз ривожининг юқори нуқтасига кўтарилди. Алишер Навоий жуда катта адабий ва илмий мерос қолдирди. Унинг «Чор девон» ва «Хамса» номли поэтик асарлари, «Маҳбубул қулуб», «Хамсатул мутаҳаййирин», «Мажолисун нафоис», «Мезонул авзон», «Вақфия», «Муҳокаматул луғатайн», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» каби ўнлаб прозаик асарлари бизга маълум.

Алишер Навоийдан кейин яратилган прозаик асарлар ва баъзи дostonларда эски ўзбек тилининг традицион нормаларидан узоқлашиш, халқ тилига яқинлаштириш тенденциясини кўрамиз. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» дostonи, Абдулваҳобхўжа ўғли Пошшоҳожанинг «Гулзор» ва «Мифтоҳул адл» асарлари, Нишотийнинг «Ҳусну дил» дostonи, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари, Фазлийнинг «Мажмуатуш шуаро» асари шундай хусусиятга эгадир.

Туркий тиллар ва уларнинг тилини ўрганишга қизиқиш XI асрларданок бошланган. Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида Ўрта Осиёдаги турли туркий уруғ-қабилалар тилини чуқур таҳлил қилади. Кейинги даврларда туркий тилларнинг луғатлари тузилади, баъзи

луғатларда шу тилларнинг грамматик, фонетик, лексик таҳлили ҳам берилади. Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб», Абу Ҳайённинг «Китабул идрак лиллисанул атрак», Жамолиддин Абу Муҳаммаднинг «Китаб булғатул муштароқи луғатит турк вал қифчақ», Толеъ Хиравийнинг «Бадоеул луғат», Мирза Маҳдийхоннинг «Санглоҳ» ва бошқа асарларда ана шундай таҳлиллар мавжуд. Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» асарида туркий тиллар грамматикасига оид қимматли фикрлар бор.

Россияда туркий халқлар ва уларнинг тиллари билан шуғулланиш Россия Фанлар Академияси ташкил этилган даврларданоқ бошланган. XIX аср бошларида Москва, Қозон, Петербург университетларида шарқ тиллари кафедралари ташкил этилди. Қадимги ёдномаларни нашр қилиш ва туркий тиллар тарихини ўрганишда рус олимларидан В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов, А.К.Боровков, А.М.Шчербак, Н.Ф.Катановларнинг хизмати каттадир.

Ўзбек тили тарихий грамматикасини тадқиқ этиш, бу фан бўйича дарслик, ўқув қўлланмалари яратишда Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов, Ш.Шукуров, Ф.Абдуллаев, Э.Умаров, С. Аширбоев, Ҳ.Дадабоев, Б.Тўйчибоев ва бошқа кўплаб олимларнинг хизмати беқиёсдир. Улар томонидан эски ўзбек тили ёдномалари тилининг фонетик, морфологик ва синтактик хусусиятлари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилди. Тил тарихи бўйича илмий тадқиқотлар то ҳозирги кунгача давом этмоқда.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси фани нимани ўрганади?
2. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси қайси фанлар билан яқин алоқада бўлади?
3. Ўзбек тили тарихига оид қандай асарларни биласиз?

Таянч тушунчалар:

Ўзбек тили тарихи– ўзбек тилининг туркий тиллардан ажралиб, мустақил тараққий этишини ёритадиган фан.

Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси– ўзбек тилининг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик-семантик тизимини ўрганувчи ўзбек тили тарихининг узвий қисмидир.

Ўзбек тили тарихий грамматикасининг манбалари– тарихий грамматикада таҳлили қилиш, хулоса чиқариш учун асос бўладиган тил фактларини ташувчи ўзбек тилида яратилган ёзма ёдгорликлар.

Ўзбек адабий тили тарихи– ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиётини, нормалари тарихини ўрганадиган ўзбек тили тарихининг узвий қисмидир.

Эски ўзбек адабий тили- XIV асрларда шакллана бошлаган ва XV асрда ривожланган ҳамда то XX асрнинг бошларигача қўлланган адабий тил номларидан биридир.

Фонетика

Режа:

1. *Тарихий фонетиканинг ўрганиш объекти, манбалари.*
2. *Ўзбек тили тарихий фонетикасининг ўрганилиш тарихидан.*
3. *Араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзуви ҳақида.*

Тарихий фонетика ўзбек тили унли ва ундош товушларининг турли даврлардаги тараққиёти, ҳар бир тараққиёт даври учун хос бўлган фонетик система, айрим унли ва ундош товушларнинг шаклланиши ва тадрижий тараққиёти, асосий фонетик қонуниятлар, бўғин тузилишидаги тарихий ўзгаришлар каби қатор масалаларни ўрганади ва ўргатади.

Фонетик система тилнинг қурилиш бирликлари орасида ўзининг ўзгарувчанлиги билан лексикадан кейин иккинчи ўринда туради. Бунинг сабаби шундаки, тилнинг ички ривожланиш қонуниятлари, ташқи муҳит-қўшни тиллар, жамият ва фан-техниканинг ривожини, янги-янги сўзларнинг кириб келиши тилнинг фонетик қурилишига тез таъсир қилади.

Тилдаги ўзгаришлар бирданига – бир- икки йил орасида эмас, балки аста-секинлик билан узоқ давр давомида содир бўлади. Дастлаб онда- сонда учрайдиган ҳодисалар, фонетик вариантлар, ёнма-ён қўлланишлар аста-секин қонуниятга айланади. Шунинг учун ҳар бир даврдаги тил шу тилда сўзловчилар учун ўзгармасдай, барқарордай туюлади. Ваҳоланки, тилда тараққиёт ва ўзгариш жараёни ҳеч қачон тўхтамайди. Ўзбек тили эса бир неча тараққиёт даврини бошидан кечирди ва ҳар бир даврнинг ўзига хос қонуниятлари, фонетик системаси бор. Ҳар бир тараққиёт даври учун хос бўлган фонетик системани тиклаш, тасвирлаш каби масалалар ҳам ўзбек тилининг тарихий фонетикасида ўрганилади.

Ўзбек тилининг турли даврларида яратилган ёзма ёдгорликлар, илмий ва бадиий асарлар тарихий-фонетик тадқиқот учун энг асосий манба вазифасини ўтайди, чунки ҳар бир ёзма ёдгорликда шу ёдгорлик яратилган давр тили ўз аксини топади. Ҳар бир ёзма ёзма ёдгорликни атрофлича ўрганиш асосида шу ёдгорлик яратилган даврдаги ўзбек тилининг хусусиятлари, жумладан, фонетик қонуниятларини аниқлаш мумкин.

Ўзбек классик адабиётида шеърининг кенг ривожланганлиги, қофияда ўзаро ўхшаш сўзларнинг ишлатилиши, шаклдошликка асосланиб ёзиладиган туюқ жанрининг мавжудлиги фонетик тадқиқотларга маълум даражада имкон беради. Турли тараққиёт даврларида ёзилган асарлар тилининг фонетик хусусиятларини қиёслаш асосида эса ўзбек тили фонетик системасининг тараққиёт йўлини аниқлаш мумкин. Лекин биз ўтмиш даврлар талаффузини бевосита кузатиш имкониятидан маҳруммиз. Эз навбатида, ёзув

ҳам талаффузни тўла-тўқис акс эттирмаган, шу сабабли тарихий фонетикани ўрганиш катта тўсиқларга учрайди. Таъкидлаш лозимки, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш жараёнида ёзма ёдгорликлар орасида филологик-тилшунослик ва адабиётшунослик асарлари беқиёс аҳамиятга эга. Чунки бундай асарларда тадқиқотчи ўзи билган ва тасвирлаётган тилнинг фонетик хусусиятлари, у ёки бу сўзнинг талаффуз шаклини маълум даражада тасвирлаб беради. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк», Абу Хайённинг «Китобул-идрок лил-лисонул-атрок», Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн», «Мезонул-авзон», Заҳриддин Бобурнинг «Мухтасар», Толеъ Хиравийнинг «Бадоеул-луғат», Мирза Маҳдийхоннинг «Мабониул-луғат» грамматикаси ва «Санглоҳ» луғати, Фатҳали Кожарийнинг «Луғати атрокия» каби асарларидаги ноёб фонетик маълумот ва изоҳлар ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун энг муҳим манбалар саналади.

Ёзма ёдгорликлардан ташқари, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун ҳозирги ўзбек шевалари, ўзбек тилига қариндош бўлган бошқа туркий тиллар, айниқса, кўшни уйғур, қозок, қорақалпоқ, туркман тилларининг ҳодисалари ҳам катта аҳамиятга эга. Ўзбек тили фонетик системасидан чиқиб кетган қатор ҳодисалар (олд ва орқа қатор унлиларнинг фонологик фарқи, чўзиқ ва қисқа унлилар, уйғунлик (сингармонизм) ҳодисаси, товуш алмашинувлари) ўзбек шеваларида ҳамда бошқа туркий тилларда сақланган ва ривожланган. Ўзбек шевалари ва бошқа туркий тилларда сақланган қонуниятлар эса ўзбек тилининг тарихида амалда бўлган деб тахмин қилиш мумкин.

Ўзбек тили тарихий фонетикаси ва грамматикасини билиш она тили ва адабиёт мутахассислари учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга, чунки тарихий фонетика ҳозирги ўзбек тилидаги қатор фонетик хусусиятлар (сон-сана, тўла- тўлов каби товуш алмашинувлари), бир кўшимчанинг турли фонетик вариантларда учраши (чиққан, эккан, келган ва ҳ.к), стилистик мақсадда кўшимчаларнинг эскирган фонетик кўринишлари ишлатилиш сабаби, фонетик ўзгаришлар заминида сўзларнинг янги маъно касб этиш имконияти (қуйи ва қудук, тизгин ва тийгин, қишлоқ ва қишлов) ва бошқа шу каби ҳодисаларни тушунтириб беради.

Тарихий фонетика ҳозирги ўзбек шевалари хусусиятларини тўғри изоҳлаш ва диалектал хатоларни бартараф этишнинг қулай усулларини ишлаб чиқишда ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Эски туркий тилни амалий равишда ўрганишни бошлаб берган ва асари бизгача етиб келган олим Маҳмуд ибн Ҳусайн Қошғарийдир. У ўзининг «Девону луғатит турк» асарида туркий адабий тилни тасвирлаш билан чекланиб қолмай, ўзи яшаган даврдаги кўпгина шевалар ва улардаги талаффуз хусусиятлари ҳақида ҳам атрофлича маълумот беради.

Шунингдек, туркий тилларни ўрганишга бағишлаб ёзилган Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддиматул- адаб», Абу Хайённинг «Китобул-идрок лил- лисонул-атрок», Муҳаннанинг «Таржумон туркий ва мўғулий ва

форсий» каби луғат ва грамматикаларда ҳам туркий тиллар фонетикасига оид қимматли маълумотлар бор.

XV асрдаги эски ўзбек тили унли товушларининг батфсил тавсифини, бу тилдаги унлилар, уларнинг фонетик кўринишлари ҳақидаги муҳим маълумотларни Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул- луғатайн» асаридан топамиз. Алишер Навоий ижодидан кейин эски ўзбек тилига қизиқиш кучаяди. XVI асрда Ҳусайн Бойқаро буйруғи билан Толеъ Ҳиравий томонидан, асосан, форсий тилда ёзилган «Бадоеул- луғат», Мирза Маҳдийхоннинг «Мабоинул- луғат» грамматикаси ва «Санглоҳ» луғати, Фатҳали Кожарийнинг «Луғати атрокия», усмонли турк тилида XV асрда ёзилган «Абушқа» луғати, Шайх Сулаймоннинг «Луғати чиғатой ва туркий усмоний» асарларидаги эски ўзбек тили сўзларининг талаффуз хусусиятлари ҳақида берилган изоҳлардан ҳам ўзбек тили тарихий фонетикаси бўйича муҳим маълумотларни олиш мумкин.

эзбек тили тарихий фонетикасини ўрганишда рус ва ўзбек тилшуносларининг ҳам хизмати катта. В. В. Радловнинг эски ўзбек тили ёдгорликлари фонетикаси бўйича ишлари, К. К. Юдахиннинг «Чиғатой тилининг фонетик состави ҳақида материаллар», А. К. Боровковнинг «Алишер Навоий- эски ўзбек тилининг асосчиси», Толеъ Ҳиравийнинг Навоий асарларига луғати, А. М. Шчербакнинг «Навоий тили», «Эски ўзбек тили грамматикаси» каби асарларини қайд этиш лозим.

эзбек тилшуносларининг ўзбек тили тарихий фонетикаси билан қизиқишлари 60- йиллардан кейин кучайди. Профессорлар Ф. Абдуллаев, Ғ. Абдурахмонов, А. Рустамов, Х. Дониёров эски ўзбек тили унли ва ундошлари системаси, айрим фонетик ҳодисалар бўйича қатор илмий ишларни нашр эттирдилар ва Алишер Навоий асарлари маълумотлари асосида эски ўзбек тили унлилари системаси устида тадқиқот ишлари олиб бордилар. Э. Умаров Толеъ Ҳиравий, Мирза Маҳдийхон ва Кожарий луғатлари асосида XV, XVII ва XIX асрларда ўзбек тили унлиларига оид муҳим кузатишларни умумлаштириб эълон қилди. Ғ. Абдурахмонов ва А. Рустамовларнинг ўзбек тилида биринчи марта нашр этилган олий юртлари талабалари учун «Қадимги туркий тил» дарслигида туркий тиллар учун муштарак бўлган эрхун- Енисей ёдгорликларининг фонетик хусусиятлари атрофлича баён этилди.

эзбек халқи минг йилдан ортиқроқ давр мобайнида араб алифбоси асосидаги ёзувдан фойдаланиб келди. эзбек халқининг 1920 йилгача яратган тарихий, илмий ва бадий ёзма ёдгорликлари, асосан, мана шу ёзувда етиб келган. Ёзув ва тил, айниқса, фонетика бир- бири билан алоқадор бўлганлиги сабабли эски ўзбек ёзувидан хабарсиз бўлган шахс ўзбек тилининг тарихий фонетикасини ўзлаштириши мумкин эмас.

Туркий халқлар ўз тарихи мобайнида қўллаган бир неча ёзув- руний, қадимги уйғур, сўғд ва бошқа ёзувлар ичида кенг ва узоқ қўлланилгани араб алифбоси асосидаги ёзув бўлди. Маълумки, араб алифбоси кам унлили ва кўп ундошли семит тилларига мўлжалланган. Бу тилларда чўзиқ ва қисқалиги билан фарқланувчи учта унли фонема бор: а, и, у. Ёзувда, асосан, чўзиқ

унлилар ифодаланади, қисқа унлилар ҳаракатлар: ост, уст белгилари билан берилади ва ёзувда ифодаланмайди. Таъкидлаш жоизки, туркий(ўзбек) матнларида қандай бўғин бўлишидан қатъи назар унли ҳарфларнинг ёзилиши араб, форс тилларига нисбатан турғунроқдир.

Айрим ундошлар учун икки хил **т** ва **х**, уч хил **с**, тўрт хил **з** белги бор. Шунингдек, араб тилига хос бўлган чуқур бўғиз портловчиси ва саёз бўғиз портловчисини ифодаловчи *айн* ва *ҳамза* ҳарфлари бор. Бундан ташқари, араб алифбосида туркий тилларда кенг тарқалган **п**, **ч**, **г** ундошлари учун махсус ҳарфлар йўқ. Кейинчалик **пе**, **чим**, **гоф** ҳарфлари туркий тил алифбосига киритилган бўлса-да, улар жуда кам ишлатилган ва қўл ёзма асарларда деярли ёзилмаган.

Эски ўзбек тили ҳақида гапирганимизда, ундаги қатъий қонидани таъкидлаш жоиз: арабча ва форсча сўзлар манба тили ёзувида қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилган. Уларнинг тўғри ёзилишига жуда катта эътибор берилган, арабча сўзлар ёзилишини бузиш қўпол хато, маданиятсизлик ва саводсизлик ҳисобланган.

Савол ва топшириқлар:

1. Тарихий фонетика нимани ўрганади?
2. Тарихий фонетикани ўрганишда қандай манбаларга таянилади?
3. Улуғ мутафаккирларимизнинг филологияга оид қандай асарларини биласиз?
4. Араб ёзувининг ўзига хос хусусиятларини сананг.

Таянч тушунчалар:

Тарихий фонетика- ўзбек тили фонетик тизимининг тараққиёт тарихини ўрганадиган ўзбек тили тарихий грамматикасининг бир бўлиmidир.

Эски ўзбек ёзуви- араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувининг номларидан бири.

Фонетик тизим (система)- ўзбек тили ва унинг тараққиёти давридаги унли ва ундошлар, фонетик қонуниятлар, урғу ҳамда интонация каби барча фонетик ҳодисаларнинг жамланмаси.

Эски ўзбек тилида унли ва ундошлар тараққиёти

Режа:

1. Эски ўзбек тилида унлилар тизими.
2. Эски ўзбек тилида унлилар чўзиқлиги.
3. Ундошлар тизими.
4. Товушлар уйғунлиги.

Эски ўзбек тилидаги, умуман, ўзбек тили тарихида қўлланган унлиларнинг миқдорини белгилаш масаласи мунозаралидир.

Тадқиқотчиларнинг унлиларни аниқлаш борасида турли тамойилларни-унлиларнинг олд қатор-орқа қатор, чўзиқ-қисқалик хусусиятларини асос қилиб олиши натижасида уларнинг миқдорини айтиб бериш хил белгилаш учун қийинчилик туғдириб келди. Тил тарихига оид илмий ишларда эски ўзбек тилида бта, 8та, 9та унлининг мавжуд бўлганлиги ҳақида фикрлар учрайди.

Эски ўзбек тилидаги туркий сўзларда сингармонизм қонунининг амал қилиши, ҳозирги ўзбек шеваларида контраст жуфт унлиларнинг сақланиб қолиши эски ўзбек тилида 9та унли, арабча, форсча сўзлардаги ā унлисининг эски ўзбек тилидаги ўрни қатъийлигини ҳисобга олганда 10 та унли мавжуд бўлган деган хулосага келиш мумкин.

Шундай қилиб, эски ўзбек тилида 10 та унли фонема бўлиб, улар қуйидагилар: *а, э, о, ө, у, ғ, и, ы, э, ā*.

Унлилар характеристикаси:

а- умумтуркий, орқа қатор, қуйи-кенг, лабланмаган. Манбаларда *алиф* билан берилади, айрим қисқа бўғинларда ҳарфий ифодага эга бўлмайди.

ā- араб, форс тилидан ўзлашган сўзларда қўлланади, орқа қатор, қуйи-кенг, лабланган. Ёзувда ҳар доим ҳарфий ифодага эга ва *алиф* билан берилган.

э- аксарият туркий тилларда мавжуд, олд қатор, қуйи-кенг, лабланмаган. Манбаларда *алиф* билан берилади, қисқа бўғинларда *алиф* ифодаланмаслиги ҳам мумкин.

э- туркий тилларда кейин пайдо бўлган ва *и* олд қатор унлисининг варианты сифатида вужудга келган. Эски ўзбек тилида мустақил унли сифатида қатнашади, контраст жуфтлиги *йўқ*, олд қатор, ўрта-кенг, лабланмаган унли, ёзувда сўз бошида *алифу ёй* билан, сўз ўртаси ва охирида *ёй* билан ёзилади. Айрим ёдгорликлардаги қисқа бўғинда ҳарфий ифодага эга бўлмаслиги мумкин.

и- умумтуркий, олд қатор, юқори-тор, лабланмаган. Ҳарфий ифодаси *э* унлисига айландир.

ы- умумтуркий, орқа қатор, юқори-тор, лабланмаган, ҳарфий ифодаси *и* унлиси билан айландир.

о- умумтуркий, орқа қатор, ўрта-кенг, лабланган. Сўз бошида *алифу вов*, сўз ўртаси ва охирида *вов* билан берилган.

ө- умумтуркий, олд қатор, ўрта-кенг, лабланган. Ҳарфий ифодаси *о* билан айландир.

у- умумтуркий, орқа қатор, юқори-тор, лабланган, ҳарфий ифодаси *о* унлиси сингаридир.

ү- умумтуркий, олд қатор, юқори-тор, лабланган, ҳарфий ифодаси *о, ө, у* унлилари билан ўхшаш.

Бу унлилар ўрни билан бирламчи ва иккиламчи чўзиқликларга эга бўлади. Улар худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, уч хил хусусиятига кўра тасниф қилинади:

I. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра:

1. Олд қатор(тил олди, юмшоқ) унлилар: *э, и, ғ, ө, э*.

2. Орқа қатор(тил орқа, қаттиқ) унлилар: *а, ы, у, о, ā*.

II. Тилнинг вертикал ҳолатига кўра:

1. Юқори(тор): *ү, у, и, ы.*
2. Ўрта(кенг): *ө, о, э.*
3. Қуйи(кенг): *а, ә, ӓ.*

III. Лабларнинг иштирокига кўра:

1. Лабланган: *у, ү, о, ө, ӓ.*
2. Лабланмаган: *а, ә, и, ы, э.*

Араб ёзуви асосидаги эски ўзбек ёзувида бу унлиларнинг ҳар бири учун алоҳида белги бўлмаса-да, сўзнинг ўзак ва қўшимчаси таркибидаги қ,ғ ўзакдаги унлининг қаттиқлигига, қ,г эса юмшоқлигига ишора қилиб келади: *атқа-отга; эткә-гўштга; төргә-тўрга, (юқорига).*

Ҳозирги ўзбек адабий тили талаффузи ва ёзувида олд қатор(юмшоқ) ва орқа қатор(қаттиқ) унлилар кескин фарқланмайди. Лекин эски ўзбек тилида бу фарқ катта аҳамиятга эга. Унлиларнинг қатори олд, орқа эканлиги тилнинг горизонтал-тишлар ёки бўғиз томонга ҳаракати билан белгиланади. Тилнинг тишларга яқинлашган ҳолатида талаффуз этилганда, олд қатор унлилар ҳосил бўлади. Орқа қатор унлилар талаффуз этилганда, тилнинг учи милқдан анча узоклашади.

Унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлиги ҳозирги ўзбек тилидан бошқа барча туркий тилларда, шунингдек, эски ўзбек тилида ҳам жуда катта аҳамиятга эга, унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлиги сўз маъноларини фарқлашга хизмат қилади: *олтурды-ўтирди, өлтүрди-ўлдирди; төр-уйнинг тўри, тор-тўр, тузоқ.*

Ўзбек тили тарихида чўзиқ унлилар ҳақида сўз юритилганда, уч масалани фарқлаш лозим:

1. Араб ва форс тилларидан эски ўзбек тилига кириб келган сўзларда чўзиқ ва қисқа унлиларнинг ўзаро муносабати.

2. Туркий сўзлардаги унлиларда бирламчи чўзиқлик.
3. Туркий сўзлардаги иккиламчи чўзиқлик.

Араб ва форс тилларида унлилар икки хил- қисқа ва чўзиқ бўлади. Бу тиллардаги чўзиқ-қисқаликнинг фарқи мустақил фонологик фарқ бўлиб, чўзиқ ва қисқа унлилар алоҳида фонемаларни ташкил этади. Лекин бу тилларда унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлиги фарқланмайди.

Ўзбек тилига арабча ва форсча сўзлар кириб кела бошлаши билан бу сўзларда чўзиқ ва қисқа унлиларнинг маъно фарқлаш вазифаси ҳам кириб келди: *ӓдӓм- одам; адам-йўқлик; а* ва *ӓ* билан эски ўзбек тилида мавҳум отларнинг бирлик ва кўplik формалари фарқланади: *адаб-адаб, ӓдӓб-одоблар.*

Туркий сўзлардаги бирламчи чўзиқлик масаласи жуда мураккабдир. Олимлар тахминига кўра жуда қадимги ёзма ёдгорликлари бизгача етиб келмаган даврларда (умумтуркий тилда)- туркий сўзларда чўзиқ ва қисқа унлилар фарқланган. Эски туркий ҳамда эски ўзбек тилида чўзиқ ва қисқа унлиларнинг фарқланиши, уларнинг фонологик аҳамияти ҳақида қарама-қарши маълумотга эгамиз. Маҳмуд Қошғарий, Толеъ Ҳиравий, Мирза Маҳдийхон ва бошқа тилшунослар чўзиқ а, баъзан чўзиқ и унлиси ҳақида ёзадилар. Маҳмуд Қошғарий а унлили сўзларни икки алиф билан келтирган.

Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларнинг унли товушларини тавсифлаб шундай ёзади: «Унлиларни чўзиқ ёки қисқартириб талаффуз қилиш сўзга зарар бермайди» (МҚ, I, 385). «Девон»нинг бошқа бир жойида яна ҳам аниқроқ қилиб ёзади: *йызғач* дейиш ҳам мумкин, *йызгач* дейиш ҳам мумкин, *тāнуқ* дейиш ҳам, *тануқ* дейиш ҳам мумкин. (МҚ, II, 45). Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўзларидан битта хулоса чиқариш мумкин: XI аср адабий тилида чўзиқ унлилар шу давр уруғ-қабила тилларида бир хил бўлмаган, яъни у айрим уруғ-қабила тиллари (шевалари)да мавжуд бўлган ва айримларида эса қўлланмаган. Маълумки, бу ҳолат ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай ҳолатдир. Бирламчи чўзиқ унлилар ҳозирги ўзбек тилининг Иқон, Қорбулоқ, Фориш каби шеваларида сақланиб қолган, бошқа шеваларда эса қўлланмайди. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, қадимги туркий тилнинг барча шеваларида бирламчи чўзиқлик умумтил характериға эга бўлмаган.

Алишер Навоий эски ўзбек тилининг фонетик имкониятлари, шеър тузиш ва қофиялашдаги қулайликлари ҳақида тўхталиб, бу тилдаги унлиларнинг қисқа ҳам, чўзиқ ҳам талаффуз этилиши шеърият учун қулай эканини таъкидлайди. Буюк мутафаккир, жумладан, *ара* сўзини *ара* сифатида талаффуз этиб, форсча *сара*, *дара* сўзлари билан ҳам, *арā* сифатида талаффуз қилиб, чўзиқ унлили форсча *сарā*, *дарā* сўзлари билан ҳам қофиялаш мумкинлигини уқтиради (МЛ, 114). Алишер Навоийнинг берган маълумотларидан ҳам қатъий хулоса чиқариш мумкин: туркий сўзларда чўзиқ-қисқалик фонологик вазифани бажармаган.

Эски ўзбек тилидаги кейинги чўзиқлик сўзнинг ўртаси ва охирида *г,г*, *й*, *ҳ* товушларининг тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлган: *би:з-бигиз*; *ки:з-кигиз*; *қы:н-қийин*. Алишер Навоий *биз-биз*(кишилик олмоши) ва *би:з-бигиз* сўзларини зид қўяр экан, мана шу кейинги чўзиқлик ҳақида маълумот беради(МЛ,114).

Унлилар уйғунлиги (*сингармонизм*- грекча *син*-ўхшаш, *ҳармони*- оҳанг) туркий тилларнинг муҳим фонетик хусусиятларидандир. Унлилар уйғунлиги деб, сўзнинг ўзак ва қўшимчаларидаги товушларнинг ўзаро мослашиши, уйғунлашиши, бир-бириға ўхшаш бўлишиға айтилади.

Унлилар уйғунлиги *танглай*(*палатал-веляр*) ва *лаб*(*лабиал*) каби икки турға бўлинади.

Танглай уйғунлиги. Сўзнинг ўзагида орқа қатор (а,ы,о,у,а) унли бўлса, қўшимчада ҳам орқа қатор унли, сўзнинг ўзагида олд қатор унли (э,э,и,ү,ө,) келса, қўшимчада ҳам олд қатор унли келиши танглай уйғунлиги дейилади. Мисоллар: *атның, келгән, барган, ишләр*.

Эски туркий ва эски ўзбек тилларидаги танглай уйғунлигининг ўрта аср тилшунослари томонидан талқини ҳам диққатға сазовордир. Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларни икки гуруҳға *қ,г* ли қаттиқ ўзакли сўзлар, *к,г* ли юмшоқ ўзакли сўзларға бўлади.

Лаб уйғунлиги. Сўзнинг ўзагида лабланган *о,ө,у,ү* унлилардан бири келса, қўшимчадаги унли товушнинг ҳам ўзакдаги унли товушға мослашиб

лабланишига лаб уйғунлиги дейилади. Танглай уйғунлигидан фарқли ўларок, лаб уйғунлиги кенг тарқалмаган. Мисоллар: *қолум, кəзум, йүзүм, туштум*.

Сингармонизм қисман ундошларга ҳам алоқадордир. Олд ва орқа қатор унлиларнинг уйғунлашиб келиши сўзлардаги ундошлар вариантыни танлашга олиб келади. Масалан, *бошлаган, келган* сўзларидаги сифатдош қўшимчасининг *э* ва *е* ундошларда қатнашиши унлилар уйғунлиги туфайлидир. Бу, айти замонда, аффиксларнинг вариантларини кўпайтиришга хизмат қилади (Бу ҳақда морфология қисмида баҳс қилинади).

Ундошлар тараққиёти. Эски ўзбек тилидаги ундошлар тавсифи Маҳмуд Кошғарий томонидан берилган. Лекин бу тилшунос олим кўрсатган ундошлар тўла эмас. Чунки у эски ўзбек тилига араб ва форс тиллар таъсири остида ўзлашган *ф, х, ҳ, ж* товушларини ва айрим бошқа товушларни ўз сирасига қўшмаган. Эски ўзбек тили ундошлари қадимги туркий тил ундошлари билан солиштирилганда, эски ўзбек тилида янги ундошлар- лаб-тиш *в* ва *ф*, лаб-лаб *в*, лаб-тиш *з*, сирғалувчи *ж*, чуқур тил орқа сирғалувчи *х*, бўғиз ундоши *ҳ* пайдо бўлганини кўриш мумкин. Демак, эски ўзбек тилида қуйидаги ундошлар амалда бўлган: *б, п, ф, в, м, т, д, с, з, н, р, л, ш, Ғ, ж, ч, к, г, қ, э, җ, й, х, ҳ, ь*

Эски ўзбек тили ундошларини ҳозирги ўзбек тили ундошлари билан солиштириш шуни кўрсатадики, ўзбек тили тарихида ундошлар кескин сифат ўзгаришларига учрамаган. Ундошларга оид ўзгаришлар, асосан, янги ундошларни ўзлаштириш ва товуш алмашинишлари билан чегараланади, бу эса ўзбек тили тарихида ундошлар унлилардан кўра барқарор бўлган, деб хулоса чиқариш мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Олд қатор ва орқа қатор унлиларни сананг.
2. Лабларнинг иштирокига кўра унлилар қандай тасниф қилинади?
3. Чўзиқ унлилар ҳақида гапиринг.
4. Қадимги туркий тилга хос бўлмаган ундошларни сананг.
5. Манбалардаги араб ва форс тилидан ўзлашган ундошлар қатнашган сўзларни топиб, луғат тайёрлашга киришинг.

Таянч тушунчалар:

Унлилар таснифи - оғиз бўшлиғида тилнинг ҳаракати ҳамда оғизнинг очилиш даражаси, лабларнинг иштирокига кўра унлиларни гуруҳларга ажратиш.

Юмшоқ унли - олд қатор унли.

Қаттиқ унли - орқа қатор унли.

Сингармонизм – унлилар уйғунлиги қонуни.

Палатал сингармонизм – унлиларнинг танглай (олд қатор-орқа қатор) уйғунлигига асосланган сингармонизмнинг тури.

Унлиларнинг бирламчи чўзиқлиги – туркий сўзларнинг биринчи бўғинида қайд қилинадиган унлиларнинг табиий чўзиқлиги.

Унлиларнинг иккиламчи чўзиқлиги – сўздаги бирор ундош товушнинг кучсизланиши ва тушиб қолиши ҳисобига юз берадиган чўзиқлик.

Морфология. От сўз туркуми

Режа:

1. *Морфология ҳақида умумий маълумот.*
2. *Грамматик сон категорияси.*
3. *Эгалик категорияси.*

Ҳозирги ўзбек тилида бўлганидек, эски ўзбек тилида ҳам сўз туркумларининг йирик уч гуруҳи қайд қилинади. Булар мустақил сўзлар, ёрдамчи сўзлар ва ундовлар. Лекин бу сўз туркумларининг ички категориялари узоқ даврлар мобайнида ўзига хос равишда тараққий этиб келди. Профессор Ш.Шукуров бу тарихий тараққиётни уч босқичга ажратади:

Биринчи босқич. Бу босқични XIV асрнинг охиригача бўлган давр ташкил этади. Бу давр эски ўзбек адабий тилининг шаклланиш арафаси бўлиб, бу давр тилида қадимги туркий тилга оид кўпгина формалар янги формалар билан параллел қўлланиб келган ҳамда ёзма ёдгорликларда диалектал ҳодисалар кўплаб акс этган. Шунингдек, бу давр тилида бошқа туркий тилларга оид бўлган сўз формалари ҳам истеъмолда бўлган.

Иккинчи босқич. Бу босқич XIV асрнинг охири ва XIX асрнинг 2-ярмигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда эски ўзбек адабий тили вужудга келди ва маълум даражада адабий меъёрга эга бўлди.

Учинчи босқич. XIX асрнинг 2-ярмидан бошланади. Унинг характерли хусусиятлари адабиётда демократик оқимнинг пайдо бўлиши, вақтли матбуотнинг вужудга келиши, китобларнинг нашр этилиши ва шуларнинг натижасида эса адабий тил билан халқ сўзлашув тилининг яқинлаша боришидир. Демак, ўзбек адабий тили халқ жонли сўзлашув тили ҳисобига бойиб борди.

От ва унинг ички категориялари.

Маълумки, от предмет ва предметлик тушунчасини ифодаладиган сўз туркуми бўлиб, у грамматик сон, келишик ва эгалик категорияларига эга бўлади.

Грамматик сон категорияси. Эски ўзбек тилида ҳам ҳозирги ўзбек тилидагидек, бирлик сон сўз негизига мувофиқ келади. Кўплик эса махсус грамматик кўрсаткичлар билан ифодаланади. Эски ўзбек тилида кўплик маъносини қуйидаги қўшимчалар ифодалаган:

-лар\\-ләр. Бу қўшимчанинг қўлланиши ҳозирги ўзбек тилидагидек, кенг бўлган: Ул кеннддаги **кишиләр** келиб турур (ҚР). **Ташиларны** тамам бу тағдын **элтәрләр** (БН).

Бу қўшимча эски ўзбек тилида ҳам айрим ҳолат ва мавҳум тушунчани билдирувчи отларга қўшилганда кўпликни эмас, балки кучайтириш, таъкидлаш каби маъноларни ифодалайди: Аның душманлары көп **қайғулар** тапты (ЎН). Аҳмад Юсуф бег **ызтыраблар** қылыб айтадур ким... (БН).

Шу билан бирга, бу қўшимча ҳурмат маъносида ҳам қўлланган: **Аталары** эзгү киши эрди (Таф.). **Қабрлары** Балхдадур (МН).

-ат\\-эт. Маълумки, қадимги туркий тилда бу қўшимча -т вариантида (қыйын (азоб)- қыйыт (азоблар)) қўлланиб, кўплик ва жамлик маъноларини ифодалаган. Эски ўзбек тили ёдномаларида, хусусан, «Бобирнома»да бу қўшимча –ат\\-эт тарзида қўлланиб, худди шу маъноларни ифодалаган: **Маҳаллат, бегәт, туманат, бөлүкәт, бағат**.

Шуни айтиш керакки, қадимги туркий тилда **оглан, эрән** сўзларида учрайдиган кўплик маъноси эски ўзбек тилида кўплик маъносида эмас, балки бирлик маъносида қўлланган: **Йыгәгәгыңыз бегләрү огланларны (ШБ). Эрәнләр айтурлар (Таф.)**.

Маълумки, ҳозирги ўзбек тили лексикасида араб сўзлари маълум ўрин тутади. Бу ҳол эски ўзбек адабий тилида кучлироқ бўлган. Шу муносабат билан кўплик шаклида ўзлаштирилган сўзлар кўплик маъносида қўлланган: **шуарā (шоирлар), улама (олимлар), салāтын (султанлар)**. Айрим ҳолларда бундай сўзлар бирлик маъносида ўқилиб, уларга –лар\\-ләр қўшимчаси қўшилаверган: **Йолда ажайыблар көрдиләр (ҚР). Бурунғы шуарā ва акāбирлар зайлыда мазкур болғайлар (МН)**.

Эғалик категорияси. Предмет ва предметлик тушунчасининг нутқдаги уч шахсдан бирига тааллуқли эканлигини билдирувчи қўшимчалар жами эғалик категориясини ташкил этади. Эғалик қўшимчалари негизнинг тил олди ва тил орқа хусусиятига ҳамда негизда лабланган унлиларнинг қатнашишига қараб, турли фонетик кўринишларда қўлланган:

-м қўшимчаси. Унли билан тугаган ҳар қандай негизга қўшила олади: **атам, әкәм**.

-ым қўшимчаси. Ундош билан тугаган тил орқа унлилари мавжуд негизларга қўшилади: **Фурқққатыңдын заъфарāн узра төкәрмен лалалар || Лалалар эрмәски бағрымдын эрүр паргалалар (Нав.)**.

-им қўшимчаси. Ундош билан тугаган тил олди унлилари мавжуд негизларга қўшилади: **Меҳрим отын ҳушу сабру ақлу ҳис йашурмады || Меҳри ламизъ төрт бурқаъ кейнидин пынҳан эмәс**.

-үм қўшимчаси. Ундош билан тугаган ва тил олди унлилари қатнашган негизларга қўшилади: **Ул лаби унабгун көнлүмгә әккән тухмы меҳр || Көнлүм ичрә йашурун дурданадек унаб ара**.

-ум қўшимчаси. Ундош билан тугаган тил орқа лабланган унлилар қатнашган негизларга қўшилади: **Болмадым умрумда бир дам хатыры хуррам билә || Гар иликдин келсә бир дамни кечүрмаң гам билә**.

I шахс кўплиги, II шахс бирлик ва кўплигида ҳам юқоридаги қоида ўз кучини сақлайди. I шахс кўплигида эгалик кўшимчалари –*мыз* \| *-миз, -ымыз* \| *-имиз, -умыз* \| *умиз* ва –*умуз* \| *-умуз тарзида*; II шахс кўплигида –*ңыз* \| *-ңыз, -ыңыз* \| *-иңыз, -уңыз* \| *-уңыз, -уңуз* \| *-уңуз тарзида*; III шахс бирлик ва кўплигида – *сы* \| *-си* (унлилардан сўнг), *-ы* \| *-и* (ундошлардан сўнг) кўшимчалари кўшилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Тарихий морфологиянинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?
2. Кўплик маъносини ифодаловчи морфологик шаклларни сананг. Арабча кўплик шаклидаги сўзлар луғатини тузинг.
3. Эгалик кўшимчаларининг ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайдиган вариантларига манбалардан мисол келтиринг.

Таянч тушунчалар:

Сўз туркуми – сўзларнинг лексик- грамматик хусусияти бўлиб, сўз маъноси, морфологик категорияларга эгалиги, синтактик вазифаси жиҳатдан гуруҳланишидир.

Грамматик категория – бир тизимдаги шакл (форма)лар жами, у одатда шаклланмаган ва шаклланган сўз шаклларининг зиддиятидан (оппозициясидан) ҳосил бўлади.

Келишик категорияси

Режа:

1. *Келишиклар тараққиёти.*
2. *Эски ўзбек тилида бош, қаратқич, тушум келишиклари.*
3. *Эски ўзбек тилида жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари.*

Келишиклар гапда отнинг ёки отлашган сўзнинг феълга, баъзан бошқа сўз туркумига муносабатини ифодаладиган формалардир. Эски ўзбек тилида ҳозирги ўзбек тилидагидек, 6 та келишик шакли сақланган. Туркий тиллар тараққиётининг қадимги даврлари учун характерли бўлган восита келишиги шакли XIII-XIV асрларга оид ёзма ёдгорликлар тилида ҳам маълум даражада қўлланган. XV аср ва ундан кейинги даврларда восита келишигининг қўлланиши анча чегараланган бўлиб, ўзининг грамматик хусусиятини йўқотган ва келишик категорияси сифатида истеъмолдан чиққан. Шу даврдан бошлаб восита келишиги шаклида қўлланган сўзлар равиш категориясига ўтган ёки ўтиш жараёнида бўлиб, пайт, ҳолат каби маъноларни ифодалашга хизмат қилади: *Аҳ уруб, фарйād этәр-мен сенсизин* \| *бу вужудымдын қалыбтур йалғуз үн (Лутфий)*. Болса жаннатда *Атайи сенсизин, қылғай фығайн (Атойи)*.

Бош келишик. Одатдагидек, бу келишик махсус кўрсаткичга эга бўлмайди. Унинг асосий синтактик функцияси эга вазифасида келишидир: *Саккакий ул ай манзылына худ йэтә билмәс (Саккокий). Анда көп уламлар давра алыб олтурубтурлар (Фурқат).* Шу билан бирга, бош келишикдаги сўз кесим ва иккинчи даражали бўлак вазифасида ҳам келади.

Қаратқич келишиги. Бу келишик қўшимчаси кўп вариантлидир. Негизнинг фонетик хусусиятига қараб, аффиксининг махсус вариантлари қўшила беради:

-ның \|-ниң. Мазкур қўшимча ҳар қандай негизларга қўшила беради: *қойчының ити (Тафсир). Элчиниң шаҳдлық захры ши:шәси... (Хамса).* Бу қўшимча XV асргача бўлган ёдномаларда таркибида лабланмаган унлилар бўлмаган негизларга қўшилган. Кейинги даврда эса ҳар қандай негизга қўшилган.

-нуң \|-нуң. Қаратқич келишигининг бу варианты охири бўғинда лабланган унлилар қатнашган негизларга қўшилади: *Расулнуң сөзи (Тафсир). Харуннуң ақлы (ҚР). Көзүннүң аллыда нарғис кәлиб қатығ көзлүг... (Хамса).* Бу қўшимчанинг юқоридаги негизларга қўшилиши XV-XVI асрларгача давом этган. Шунингдек, бу қонуниятдан чекиниш ҳоллари ҳам учрайди: *Көзниң нийати (Атоий), халқнуң ранжи (Тафсир).*

-ың \|-иң \|-үң. Қадимги туркий тилда ундош билан тугаган негизларга қўшиладиган бу қўшимчалар эски ўзбек тилида ҳам учрайди. Лекин унинг қўлланиши айрим сўз шаклларигагина хосдир. Бу давр ёдномаларидан мазкур қўшимча фақат «Тафсир»да анча кенг қўллангандир: *ул элиң эвләри, анларың эвләри.*

-үң қўшимчаси. Бу қўшимча ким олмоши билангина қўлланган: *Сен кимүң оғлы-сен?*

Қаратқич келишиги қўшимчасининг бундай вариантлари сингармонизмли туркий тилларда ва сингармонизмли ўзбек шеваларида ҳам учрайди.

Бу келишикнинг белгисиз қўлланиши эски ўзбек адабий тили учун ҳам характерли бўлган: *Мүлк икки бағы икки алам \|\ Султанлығ эрүр саңа мусаллам (Хамса).*

Тушум келишиги. Эски ўзбек адабий тилида тушум келишиги –ны \|-ни \|-н \|-ы \|-и вариантларига эга бўлган.

-ны\|-ни. Бу аффикс ўзбек тили тараққиётининг барча даврларида қўлланиб келган: *Йолны беркитәйин, қамуғны қутқарайын (ҚР). Бу сөзни кизләдиләр (ТФ).* Бу қўшимча «Бобирнома» асарида қаратқич маъносини билдирган: *Бир қырғавулны үскүнәсини төрт киши йеб тугата алмайдур (БН).*

-н. Бу қўшимча варианты эски ўзбек тилида анча фаол қўлланган Лекин у III шахс эгалик қўшимчасидан кейин қўшилган: *Қылыч бирлә башын кести (ЎН). Исмаилның эвин сорды (ҚР).* Тушум келишигининг бу қўшимчаси шеърий асарларда кенг қўлланган.

-ы||-и. Бу кўшимча I ва II шахс эгалик кўшимчаларидан кейин кўшилган: *Адл қулагы-ла эшит ҳалымы (Муқимий). Ақлымы тамам алды тугмаи гирибаниң (Фурқат).*

Тушум келишигининг белгисиз қўлланиши ҳам эски ўзбек тили учун характерлидир: *Қоймағумдур этәгиң (Бобир). Көңүл шәкәр бикин агзың көрүп (Саккокий).*

Тушум келишигининг қадимги туркий тилга хос бўлган -ә||-з,-ыә||-иә||-уә||-үә вариантлари эски ўзбек тилида учрамайди.

Жўналиш келишиги. Бу келишик кўшимчаси эски ўзбек тилида -қа||-га ||-кә || -гә, -а||-ә ва -на ||-нә каби вариантларга эга. Шу билан бирга, қадимги туркий тилга хос бўлган -гару|| -гәрү || -қару || -кәрү, -ра || -рә, -ру ||-рү кўшимчалари ҳам айрим ёдномаларда учрайди.

-га||-гә варианты унли ва жарангли ундош билан тугаган сўзларга кўшилади, -қа кўшимчаси жарангсиз ундошлар ва з,ҳ ундошлари билан тугаган негизларга кўшилади: *Эйким бары шәър аҳлыга сән хән йаңлыг || Шәъриң бҲары шәърләргә султән йаңлыг (Бобир). Ләла қадаҳына ташқа урдуң || Жәла гүххәрини баишқа урдуң (Хамса).*

XIII-XIV аср ёдгорликларида бу тартиб бузилган, яъни, -га ўрнида -қа кўшимчаси ёки аксинча қўлланаверган: *Ибраҳимга || Ибраҳимқа, авга || авқа, отга || отқа (ҚР).*

-кә || -гә. Тил олди унлилари қатнашган негизларга кўшилади. Эски ўзбек тилида қай ҳолларда -кә, қайси ҳолларда -гә кўшимчасининг кўшилишини аниқлаш бирмунча қийин, чунки араб ёзувида бу икки вариант ҳам (коф) ҳарфи билан ёзилган. Шунга қарамасдан, жарангли ва сонор ундошлар ва унлилардан сўнг -гә, жарангсиз ундошлардан сўнг -кә кўшимчасининг қўлланишини мушоҳада қилиш мумкин: **Көңлүмгә дәрәд кәлгәли...** (Бобурнома). **Эликкә** мәниң йашым йәти (Ш. турк).

-а /-ә. Бу аффикслар ундош билан тугаган сўзларга кўшилади. Лекин унинг қўлланиши жанрлар бўйича чегараланган. Бу форма XIII- XIV шеърий асарларда ҳам, прозаик асарларда қўлланилиши ҳолда, XV аср ва ундан кейинги даврларда асосан шеърий асарларда учрайди: *Баишларыны қашыма йәткүрүңүз (Шайбонийнома). Кәл, тақы йуртуңа эгә бол (Ш.тар.). Нә учун аввал өзүңә айиңа ққылдың мәни (Отый). Йә рабб, нә ажаб йәри жафәкәра йолуқтум || Көзи-йу қашы жәду-ву маккара йолуқтум (Лутфий).*

Қадимги туркий тилга оид бўлган -гару/-гәрү// -қару/-кәрү// -ру/-рү аффикслари эски ўзбек тилида ўзининг келишик функциясини йўқотган. Улар кейинчалик эски ўзбек тилида ҳам равиш ясовчиларга айланиб кетган.

Қадимги туркий тилга оид бўлган -ра/-рә аффикси «Тафсир»да учрайди: *Йа Муҳаммад, ташра чық.* Бироқ кейинчалик бу аффикс ҳам равиш ясовчига ўтиб кетган: *ичрә (ичкари), асра (пастки, қуйи).*

Жўналиш келишигининг белгисиз қўлланиши ҳам эски ўзбек тили учун характерли бўлган. Мисоллар: *Сенки ул йан әзимәт эткүңдүр (Навоий). Бир инисин йибәрүр болды Ҳиср (Шайбонийнома).*

Ўрин-пайт келишиги. Бу келишикни ҳосил қиладиган қуйидаги аффикс вариантлари учрайди:

-да/-дә жарангли ундош ва унли билан тугаган сўзларга кўшилади: *Қайғуда заъиф болды (ҚР). Йўзүңдә нуры тажаллы, лабыңда жавҳари рух (Лутфий).*

-та/-тә жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга кўшилади: *Бу иштә ихтыйарым йоқ турур (Атоий). Танымақта мәгәр йанылмыш-сен (Навоий).*

Ўрин-пайт келишигининг –та/-тә аффикси «Бобурнома»да ва айрим бошқа асарларда учраса ҳам, одатда, жарангсиз ундошлардан кейин ҳам –да/-дә аффикси кўшила берган.

Чиқиш келишиги. Бу келишикни ҳосил қилувчи қуйидаги аффикслар мавжуд:

-дын/-дин унли ва жарангли ундош билан тугаган сўзларга кўшилади: *Чарх қасридын қуйаш ҳар кун түшәр аламарā (Навоий). Андыжанның нәшбәтисидин йахшырақ нәшбәти болмас (БН).*

-тын/-тин жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга кўшилади: *Сен баштын айақ жан-сен (Муҳаббатнома),* лекин жарангсиз ундошлар тугаган сўз негизларига ҳам –дын/-дин аффикси кўшила беради. Аксинча жарангли ундош билан тугаган сўзларга ҳам –тин \ -тын аффиксининг кўшилиши қайд қилинади: *Хожандтын Ахсыга кэлүр (Бобир).*

-дан/-дән// -тан/-тән. Бу аффикс XV асрдан олдинги ёдгорликларда учрайди ва улар факультатив характердадир: *Уч кундин сөң зиндандан чықардылар (ҚР).*

Чиқиш келишигининг қадимги туркий тилга оид –дун/-дүн// -тун/-түн аффикслари сўзнинг охириги бўғинлари лаб унлилари билан келган негизларга кўшилади. Эски ўзбек тилида бу аффикслар фақат «Ўғузнама»да учрайди: *Қырқ кундун сөң, көп тоқушгудун сөң, ануң көзү көктүн көкрәк ерди.*

Тил тарихи фактлари шуни кўрсатадики, чиқиш келишиги формаси кейинги даврларда шаклланган бўлиб, унинг ўрнини маълум даврларда ўрин-пайт келишиги бажарган. Гарчанд бу хусусият қадимги туркий тилга хос бўлса ҳам, эски ўзбек адабий тилида чиқиш келишиги маъносида ўрин-пайт келишиги формаси қўлланган: *Башыны уч йердә йардылар(Тафсир). Бу ишлардә бирини ққылсаңыз (ҚР).*

Восита келишиги. Юқорида таъкидланганидек, бу келишик қадимги туркий тилга оид бўлган ҳодисадир. Лекин у XIII-XIV аср ёдгорликларининг айримларида учраб туради: *Фасиҳ тилин жавāб берди (Тафсир). Аны кишиләр көзин көргән бар-му?*

Восита келишиги XV асрга оид манбаларда, масалан, Лутфий, Атоий асарларида ҳам учрайди. Лекин бу даврда восита келишигининг истеъмом доираси чегараланган бўлиб, маъноси ҳам торайган. Мисоллар: *Фарйад этәрәм түшкәли мән йалғузун андын// ҳәч олды таным, қалды ҳамин йалғуз үн андын (Лутфий). Кэрәкмәс сәнсизин, вааллах, маңа жән миннаты (Атоий).*

Восита келишиги формасидаги сўзларнинг бир қисми равиш категориясига ўтган. Равиш категориясига ўтиш, асосан, пайт билдирувчи сўзлар доирасида бўлган: *қышын, йазын, эртән, кәчин, тунун* каби. Бу

сўзлар таркибидаги *-ын, -ин, -ун, -ун, -н* восита келишиги аффикси бўлиб, кейинчалик сўзнинг таркибий қисмига айланган ва бундай сўзлар равиш сифатида шаклланган.

Савол ва топшириқлар:

1. Қаратқич келишиги қўшимчаларини сананг.
2. Жўналиш келишигининг қадимги туркий тилга хос бўлган қандай қўшимчалари мавжуд?
3. Келишик қўшимчаларининг ҳар бирига ёдномалардан мисоллар ёзинг.
4. Восита келишиги қандай ҳосил қилинган?

Танч тушунчалар:

Келишик категорияси – аслида отнинг феълга тобелигини таъминлайдиган сўз формалари жами.

Сўз формаси (шакли) – лексик маъно, грамматик маъно ва уни ифодалаш усуллари йиғиндиси.

Келишик қўшимчаларининг белгили-белгисиз қўлланиши – келишикнинг қўшимчага эга бўлганлигини (аслида 20-йилларда «белги» термини «қўшимча» маъносини англатган) ёки эга бўлмаганлигини билдиради.

Сифат

Режа:

1. *Сифат сўз туркумининг тарихий тараққиёти.*
2. *Сифат ясалиши.*
3. *Сифат даражалари ва унинг интенсив формалари.*

XV—XIX асрларга мансуб манбалар тилида қайд этилган сифатлар ҳам умуман туркий тиллардаги, хусусан, ўзбек тилидаги сифатларга хос барча хусусиятларга эга бўлиб, булардан асосийлари қуйидагилар:

Нарса-предмет ва ҳодисаларнинг белгисини билдириш сифатнинг семантик асосидир. Белги билдириш хусусияти ва табиати жиҳатидан туб (аслий) ва нисбий сифатлар бир-биридан қисман фарқланувчи ўзгачаликларга эгадир:

- туб сифат ифодалайдиган белги тушунчаси шу сифатнинг тўғридан-тўғри маъносидан англашиладиган ранг, тус, тур, там, маза, ҳажм, вазн, меъёр, сатҳ, миқёс каби доимий сифатий белгилар билан боғлиқ бўлади, бу доимий сифатий белгилар конкрет ва абстракт

характерда бўлиши мумкин: *ақ алма, ақ көңул, аччық дәнәк, аччық дард каби*;

• нисбий сифатда эса белги тушунчаси шу ясама сифатга асос бўлган сўздан англашиладиган нарса-предмет ёки ҳодиса маъноси билан боғлиқ бўлиб, унинг белги хусусияти бошқа турдаги нарса-предмет ёки ҳодисага турли даражада нисбат берилиши орқали ифодаланади.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сифат тарихан морфологик кўрсаткичи унча тараққий этмаган сўз туркуми саналади. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра сифат даставвал мустақил сўз туркуми сифатида мавжуд бўлмаган, у сўнроқ от туркумидан ўсиб чиққан ва шаклланиб ривожланган.

Э.В.Севортяннинг таъкидлашича, сифатнинг отдан дифференциацияланиш жараёни анча илгариги даврларда бошланган, V—VIII асрларга келиб бу жараён анча кенг тус олган. Сифатнинг жамланиши ва кристаллашиши аста-секинлик билан турли даврларда пайдо бўлган турли формалар ҳисобига юз берган. Бу формаларнинг айримлари қадимдаёқ каммаҳсул бўлган, айримлари эса ўз сермаҳсуллигини ҳозирги кунларгача сақлаб қолган ва ҳатто янада кенгайтирган. Айрим формалар от ва сифат учун муштарак бўлган, айримлари фақат сифатгагина тегишли бўлган, лекин кейинги даврларда тараққий қилмаган (Севортян 1963, 58).

Туркий тиллар тараққиёт босқичининг қадим даврларидан бошланган сифатнинг отдан ажралиб чиқиши узлуксиз ҳодиса бўлиб, бу жараён ҳануз давом этмоқда. Бундан ҳамма сифат ҳам отдан ажралиб чиққан, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Чунки сифат мустақил категория сифатида ажралиб чиққандан кейин бу туркум таркибига янгидан қўшилган белги ифодаловчи бир қатор туб ва ясама сўзлар, ясовчи аффикслар мавжудки, уларнинг келиб чиқиши ва табиати ҳозирча аниқланган эмас.

Сифат туркумига оид сўзларнинг катта қисмини ясама сифатлар ташкил қилади. Ясама сифатлар икки хил йўл билан: морфологик (аффиксация) ва синтактик (композиция) ҳосил қилинади.

Морфологик усул билан сифат ясалиши. Морфологик усул билан сифат ясалиши узоқ тарихга эга бўлган асосий усулдир. Сифат ясалишига асос бўлган ўзак морфема исм ёки феъл туркумига оид бўлишига қараб ясовчи морфемалар ҳам исмлардан ёки феъллардан сифат ясовчи тарзида иккига бўлинади.

Сифат ясовчи аффикслар тарихан кўп бўлмаган, улар ҳозир ҳам унчалик кўп эмас. Текширилаётган давр тилида улар қўлланиш даражасига кўра бир хил эмас, баъзилари унумли, баъзилари эса унумсиздир.

Исмлардан сифат ясовчи аффикслар. Исм туркумига оид сўзлардан сифат ясашда қуйидаги аффикслар қўлланган:

-лығ/-лиғ, -луқ/-луғ, -лук/-лук. Ушбу аффикс вариантларининг ишлатилишидаги фонетик шароит қуйидагича:

Таркибида лабланмаган унлилардан бири бўлган бир бўғинли, шунингдек, барча ёки сўнги бўғинида шу унлилардан бири бўлган кўп бўғинли қаттиқ негизларга аффиксининг асосан лабланмаган орқа қатор вариантлари, юмшоқ негизларга эса олд қатор вариантлари кўшилади: *ағызлық, йазлық, бағлығ, татлық, йашлық, қанлық, билиглиғ, қорғанлық, атлық, йарағлығ, эвлик, йамағлық, кэчэлик.*

Лабланган унлили бир бўғинли, шунингдек, барча ёки сўнги бўғинида лабланган унлиси бўлган қаттиқ негизларга аффиксининг лабланган орқа қатор вариантлари, юмшоқ негизларга олд қатор вариантлари кўшилади: *бойлуқ, қайғулуқ, отлуқ, андуҳлуқ, күчлүк, йүзлүк, олтурушулуқ, көрклүк, түрлүг, қутлуқ, отлуғ, отлуқ, йамғурлуқ, түклүк, уйлуқ, йосунлуқ, сүтлүк, күлгүлүк, күчлүк, сүйүклүк.*

Баъзан бу умумий қонуниятнинг бузилиши кузатилади; лабланмаган унлили негизларга аффиксининг лабланган вариантлари, шунингдек, орқа қатор вариантлари юмшоқ ўзақларга ва аксинча, олд қатор вариантлари қаттиқ негизларга кўшилиб келади. Бу ҳодиса, айниқса, XVII—XIX асрларда кўпроқ кузатилади.

-лы/-ли, -лу/-лү. Бу аффикс вариантларининг ишлатилишида ҳам асосан сингармонизм қонуниятига амал қилинган: олд қатор вариантлари юмшоқ негизларга, орқа қатор вариантлари қаттиқ негизларга кўшилган: *кэндли, отлы, йағлы, татлы, мэңизли, кэрэкли, билигли, йаралы, йақалығ* каби. Лабланган *-лу/-лү* вариантларининг қўлланишида бошқачароқ манзара кузатилади; сингармонизм қонунига биноан таркибида лаб унлиларидан бири бўлган бир бўғинли ёки сўнги бўғинида шу унлилардан бири бўлган икки ёки кўп бўғинли қаттиқ негизларга аффиксининг орқа қатор вариантлари, юмшоқ негизларга олд қатор вариантлари кўшилиши керак бўлгани ҳолда, бу қонуниятга мос ишлатилиш сийрак кузатилади: *отлу, туғлу, көзлү, йузулу, көрүклү* каби мисоллар кам учрайди. Кўп ҳолларда лабланган унлиси бўлмаган сўзларга аффиксининг лабланган вариантлари, аксинча, лабланган унлили сўзларга аффиксининг лабланмаган вариантлари кўшилиб келади: *ғамлу, намлу, бағлу, йоллығ, қойлы, туғлы, көкли көзли* каби.

ги/-гы, -қы/-ки аффикси қадимий маҳсулдор морфемалардан бўлиб, Ўрхун-енисей, қадимги уйгур ёзуви обидалари, XI—XIV асрларга мансуб ёдгорликлар тилида ҳам анча кенг қўлланган: *Байақы йолға тегдиләр (ҚР). Жавҳар балчыққа тушса, бурунғы бикин нафис турур (СС). Астындақы азақларына қара қушларны бағлады (ҚР). Бу элқиндэки нарсалар нэ турур(НФ).*

-дағы/-дэги, -дақы/-дэки. Бу аффикс асосан отларга кўшилиб, ўринга ва пайтга мансублик маъносидаги сифат ясайди: мисол?

-сыз/-сиз. Бу аффикс асосан отларга кўшилиб ўзақдан англашилган нарсага, ҳолатга, хусусиятга эга эмаслик маъносини ифодаловчи сифат ясайди: *Васл ноши дунйāда болмас, Атāйи нишсиз(Атойи). Қапузын эшики йарағсыз турур(ҚР).*

Эски ўзбек тилида форс-тожик тилидан ўзлашган қуйидаги аффикслар ҳам фаол қўлланган:

-ий. Адабиётларда «ёйи нисбат» деб юритилади ва нисбий сифат ясайди:

*Шаҳ қылыб хыльатыны райҳāний,
Рāст андақ ки сарви бостаний*

(Хамса)

-нāк. Отдан муайян белгига эга бўлган сифат ясайди: ... *лаъли āташнāк* (Махб.к), ... *көңлүм гамыдын ул гамнāк* (Махб.к).

-гүн. Ранг билдирувчи сифат ясайди:

*Субҳыдам ким сипехри минāгүн
Йэрни байзāдын этти байзāгүн.*

(Хамса).

-ваш. Ўхшатиш маъносидаги сифат ясайди:... *шаҳзāдайи париваш...* (Мах.к.), ... *мāҳваш сāқий...* (Мах.к.).

-вār. Ўхшатиш маъносидаги сифат ясайди: *бузургвār, умидвār. ... дурри шāхвār үзүлүп йэргә түшти* (Мах.к.).

Бу аффикслардан ташқари, *-ин, -фāм, -āний* сифат ясовчи аффикслари ҳам қўлланган.

Феълдан сифат ясовчи аффикслар. Феълдан сифат ясовчи аффикслар унчалик кўп эмас. Улардан фақат биргина аффикс сермахсул бўлиб, қолганлари каммахсул ва ўта каммахсул аффикслардир.

Улар қуйидагилар:

-г/-г, -қ/-к(ыг/-иг, -ық/-ик, -уг/-үг, -уқ/-үк). Аффикс вариантларининг кўплиги сингармонизм қонуни амалда бўлганлигидан далолат беради. Бироқ юмшоқлик-қаттиқлик ва лаб гармонияси қонидасининг бир қадар бузилиши кузатилади, жарангли ва жарангсиз ундошли вариантлар ишлатилишида муайян қонуният ва фонетик шароитни белгилаш қийин. Чунки айрим манбаларда асосан жарангсиз ундошли вариантлар ишлатилса, уларнинг кўпчилигида (хатто бир сўз доирасида ҳам) ҳар иккала вариант баравар қўлланаверади. Лекин умумий нисбатига кўра жарангсиз унлиги вариантлар аксариятни ташкил қилади.

Феълдан сифат яшашда энг сермахсул бўлган бу аффикс ёрдамида ясалган сифатларда ўзакдан англашилган маъно билан боғлиқ белги-хусусиятга эгалик тушунчаси ифодаланади: *Демасун қорқақ* (ШН). *Бу руд қуруқ руддур, мунда ҳаргез сув болмас* (БН).

-н(-ын -ин,-ун,-үн,-ан,-ән). Қадимий восита келишигининг бу аффикси ўзининг биргалик маъноси асосида сўнгроқ сўз яшаш функциясини ҳам касб этган. У ўзакдан англашилган белгига эгалик маъносини ифодаловчи сифат ясаган: *Недин т олун ай йузуң илә хусн талашур* (Атойи). *Қийамат азабындын йақынму турур* (ТФ).

л(-ыл/-ил). Бу аффикс айрим феъллардан ўзакдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат белгисига эгалик маъносини ифодаловчи сифат ясайди: *Дунйаның тугал малыны берсаң* (НФ).

Шу билан бирга, *-ыр / -ур* (*Бу ағыр ишкә оғрадымыз (ҚР)*), *-ри / -ры* (*Куйы эгрлиги чындур (Лутфий)*) кўшимчалари билан ҳам сифат ясалган.

Синтактик (композиция) усул билан ясалган сифатлар сифат туркумига мансуб лексик birlikларнинг катта қисмини ташкил қилган. Улар сифат ва бошқа туркумларга мансуб сўзларнинг бир-бири билан турли комбинацион воситалар ёрдамида бирикуви, жуфтлашуви, такрорлануви ва тизилуви орқали ҳосил бўлган. Улар таркибий қисмларининг бирикув тарзига кўра кўшма ва мураккаб сифат ясалади.

Синтактик усул билан ясалган сифатлар турғун бўлмайди ва у кўпроқ услубий вазифа бажаради: *қара йўзлук башы* (Навоий), *қара тамғалық ай* (Лутф.).

Сифат даражалари. Сифат даражаларининг туркий тилларга хос ҳар учала тури ва ҳар бир турнинг ифодаланиш усуллари бу давр тилида ҳам мавжуд.

Ҳозирги ва ўтмиш лингвистик адабиётларда сифатнинг оддий, қиёсий ва орттирма даражалари ҳақида фикр юритиб келинган ва унда рус тили қолипидан келиб чиқилган. Ўзбек тилидаги сифатлар эса бу қолипга тушмайди, балки оддий даража, белгининг камлиги даражаси ва белгининг ортиқлиги – кучайтирув даражасини фарқлаш имкониятини беради.

Оддий даража. Бошқа даражаларнинг ҳосил бўлиши учун негиз вазифасини бажаради ва белги нейтрал даражада бўлади. Бу шакл “ноль” шакл бўлиб, унда аффикс қатнашмайди.

Белгининг камлиги эса бир неча аффикслар орқали ҳосил қилинади:
-рақ/-рәк.

*Ким ки улуграқ, аңа хыдмат керәк
Ул ки кичикрәк, аңа шафқат керәк.*

(*Хамса*).

-мтул. Қызымтул, қарамтул, йашымтул (Мабоинул-луғат).

Белгининг камлиги даражасида сифатга хос бўлган асосий белгининг камлигини билдирмайди, балки бошқа белгида сифат ифода қилаётган белгидан қисман мавжудлигини англатади.

Белгининг ортиқлиги ва кучлилиги даражаси. Бу даража сифатларни тўлиқ ва тўлиқсиз такрорлаш ҳамда сифат олдидан равишларни келтириш орқали ҳосил қилинади.

Тўла такрор: Меңизләри гүл-гүл, қабағлары кең-кең (Навоий). Баъзан бундай сифатларнинг биринчи қисмида чиқиш келишиги аффикси ҳам қатнашади ва маънонинг янада кучайтирилишига хизмат қилади: *Зāҳирим авқāты йамандын-йаман* (Навоий).

Тўлиқсиз такрор. Бунда биринчи бўғин **п**, **м** ундошлари иштирокида такрорланади: *ап-ачығ, ап-ақ, йуп-йумалақ, чуп-чуқур, йәм-йәшил* (Навоий МЛ.).

Сифат олдидан равиш сўзлари келтирилади: *Бағайат бийик киши* (Навоий), *асру кең* (Бобир).

Таъкидлаш зарурки, *-рақ/-рәк* аффиксли шаклларда қиёс маъноси йўқ эмас, балки белгининг камлиги маъноси бош маънодир.

Савол ва топшириқлар:

1. Сифат ясовчи эски ўзбек тилига хос бўлган қўшимчаларни сананг.
2. Эски ўзбек тилида орттирма даражадаги сифатлар қандай ҳосил қилинади?
3. Белгининг ортиқлиги ва кучлилиги формалари қандай ҳосил қилинади?
4. Сифат даражалари шаклланишининг ҳозирги ўзбек тилидан фарқли томонларини изоҳлаб беринг.

Таянч тушунчалар:

Сифат даражалари – сифатларда белги миқдорининг ифодаланишини билдирувчи грамматик шакллар жами.

Оддий даража – белгининг камлиги ва ортиқлигини ҳосил қилиш учун негиз вазифасини бажарувчи шакл, белги нейтрал акс этади.

Белгининг камлиги – сифат лексемасига хос бўлган асосий белгини эмас, балки бошқа сифатдаги белгининг қисман акс этишини билдиради.

Белгининг ортиқлиги(кучлилиги) – белгининг одатдаги меъёридан ортиқ эканлигини ёки кучайтириб берилишини ифодаловчи шакл.

Сон

Режа:

1. *Сон ҳақида умумий тушунча.*
2. *Соннинг маъно турлари ва уларнинг ҳосил қилиниши.*
3. *Эски ўзбек тилида сонларга хос бўлган фонетик хусусиятлар.*
4. *Соннинг тузилиши жиҳатдан турлари.*
5. *Нумератив сўзлар.*

Саноқ сонлар. Эски ўзбек тилида саноқ сонлар киши, нарса ҳамда ходисаларнинг саноғини билдирган, саноқ сонларнинг бирлик, ўнлик, юзлик, минглик ва бошқа формалари қўлланган. Саноқ сонлар содда ва мураккаб формалар орқали ифодаланган, араб, форс-тожик, ҳинд тилларидан ўзлашган саноқ сонлар ҳам учрайди.

Эски ўзбек тилида қадимги туркий тилдагига нисбатан сонлар жиддий ўзгаришга учраган эмас, лекин ўзига хос тизим ҳосил қилган. Айниқса, мураккаб сонлар ҳозирги нормаларга яқинлашган. Бу давр тилида

төрт йигирми (14), алты элиг (46), отуз артуқы уч (33) каби мураккаб сонлар қўлланишдан чиққан.

Содда санок сонлар эски ўзбек тилида танглай гармонияси талабига кўра қаттиқ ва юмшоқ вариантларда қўлланган. Содда санок сонлар куйидагича кўринишга эга: *бир* сони, асосан, юмшоқ талаффуз қилинган: *бир биригә қатыла бәрдиләр (Амирий). Бири биригә бақмай (БН).*

XVIII—XIX аср ёзма манбаларида бир сонини қаттиқ талаффуз қилиш ҳолатлари ҳам учрайди: *Быр-бырыга намаҳрам эт (Увайсий).*

Икки сони олдидаги унли -э ёки -и товушлари орқали: *эки, -икки* тарзида талаффуз қилинган. Шу билан бирга, *и*ки сони таркибидаги -к ундоши баъзан ташдид орқали ифодаланган: *эки, экки, ики, икки* каби. Бундай хилма-хиллик шеърятда арузнинг талаби билан юз берган.

XIX асрга оид айрим ёзма манбаларда *алты* сони *алта, йэтти* сони *йэттэ* формасида учрайди.

«Бобурнома»да, Гулханий, Мунис асарларида *бир тоққуз, тоққуз-тоққуз* ибораси қўлланган, ҳар нарсанинг тўққизталиқ сонга эга маъносини англатган: *Бир тоқуз эт ва бир тоқуз парча кэлтурәди (БН). Мәңә гамдын тоқуз-тоқуз тухфа (Мунис).*

Йигирмә сони уч хил фонетик вариантда истеъмол этилган: *йигирмә (БН); йигирми (Навоий, МН); игирми (Ш. тар.).*

Элик сони таркибидаги -л ундоши дастлаб иккиланмаган, кейинчалик геминацияга учраб ташдид орқали ифодаланган: *Элик (Навоий, МН), эллик (БН).*

XV—XIX асрларга оид ёзма манбаларга араб, форс-тожик ҳамда ҳинд тилларидан баъзи санок сонлар ўзлашган, ўзлашган санок сонлар ўз формаларида қўлланган. Форс-тожикча: *са д ҳ а з а р (Лутфий); й а к –й а к (Огаҳий); ду бара (Муқимий).*

Ҳиндча *ләк* сони XVI—XIX асрларга оид ёзма манбаларда қўлланган: *Йуз мыңны ләк дәрләр (БН); мың ләк сомны (Муқимий).*

«Бобурнома»да ҳиндча *к ө р у р — (ўн миллион), арб* (бир миллиард), *көрб* (юз миллиард), *найл* (ўн триллион), *падам* (милли-триллион), *саң* (энг юқори санок сон) санок сонлари қўлланган.

Дона сонлар. XV—XIX асрларга оид ёзма манбаларда *дона* сонлар ифодаловчи формалар кам ривожланган, *дона* сонлар функциясини турли сон формалари бажарган. Алишер Навоийнинг «Маҳбубул кулуб», «Сабъаи сайёр», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарларида бир, икки санок сонига –*тә* аффикси қўшилиб *дона* сон ҳосил бўлган: *бир тә йармағ икки бөлүб (Навоий МК); бир тә өтмәкни ики бөлүб (Навоий МК).*

XV—XIX асрларга оид ёзма манбаларда санок сонлар *дона* сонлар маъносида қўлланган: *Йэтти ағзы аның отлар сачыб (Навоий ҲА). Йуз мың байты бар ва бир қасида айтыбдур (Навоий МН).*

Нумератив сўзлар. Нумератив сўзлар XV—XIX аср ёзма манбалари тилида ҳам деярли санок сонлар билан қўлланган, бу давр ёзма манбалари

тилида нумератив сўзларни қўллаш қадимги туркий ҳамда XI—XIV аср ёзма манбалари тилига нисбатан кенгайган. Эски ўзбек тилида ҳам нумератив сўзлар характериға кўра турлича маъноларни англаган. Нумератив сўзлар санок сон билан аниқланаётган сўзлар орасида қўлланиб, аниқланмиш сўзга нисбатан қўшимча аниқлик даражасини оширган. Шунингдек, нумератив сўзлар улуш, миқдор, ҳажм, восита бирлиги, масофа, тўда, ўлчов бирлиги, гуруҳ, дона каби қатор маъноларни англаган.

Тартиб сонлар. XV—XIX асрларга оид ёзма манбалар тилида тартиб сонлар асосан санок сонларга аффикслар қўшилиши орқали ҳосил қилинган. Араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган сонлар лексик-семантик усул билан ҳам тартиб сон маъносини англаган, баъзан ўзлашган тартиб сонлар формаси ҳам қўлланган.

-*ынчы, -инчи, -унчы, -унчи, -нчы, -нчи* аффикси вариантлари асосида тартиб сонлар ҳосил қилиш кенг қўлланган. -*ынчы, -инчи, -унчы, -унчи* аффикси ундош товушлар билан тугаган санок сонларга, унли товуш билан тугаган санок сонларга -*нчи, -нчы* аффикси варианты қўшилган: *иккинчи, йэтинчи, үчүнчи, төртүнчи, алтынчы, онунчи.*

Тартиб соннинг биринчи формаси составли тартиб сонлар таркибида учрайди: *йигирми биринчи фасл* (Навоий МК); *биринчи мақалат* (Навоий ҲА).

-*ланчы (ла-\-нчы), -ләнчи(лә-\-нчи)* аффикси санок сонларнинг қаттиқ, юмшоқлигига кўра қўшилиб, тартиб сонлар ҳосил қилинган, бу аффикс билан тартиб сон ҳосил қилиш Алишер Навоийнинг «Маҳбубул қулуб» асарида учрайди, XVII асрдан бошлаб -*ланчы, -ләнчи* аффикси орқали тартиб сон ҳосил қилиш кенгайган: *алтыланчы фасл (МК), с э к и з л ә н ч и фасл (МК), й э т и л ә н ч и арқада (Ш тар.), б э ш л ә н ч и оқлы (Ш. тар.)*.

Аввал сўзи биринчи тартиб сони маъносида қўлланган: У л а в в а л қылды Гул васфыны ағай (Лутфий), А в в а л айагыга түшүб пәст бол (Навоий ҲА).

Қадимги туркий ёзма манбаларида ҳам тартиб сонлар -*нч, -ынч, -инч, -унч, -үнч* ҳамда -*нты, -нти, -нды, -нди* аффикси вариантлари орқали ифодаланган; -*нти, -нди* формаси икки сонига қўшилган. *Биринчи тартиб сони ўрнида илк, илки/ илики* сўзи ҳам қўлланган: *Илки сү: биринчи аскар.*

«Девону луғотит турк» ёзма обидасида тартиб сонлар асосан -*нч, -ынч, -инч, -унч, -үнч* ҳамда -*нди* аффикслари билан ифодаланган.

Жамловчи сонлар. Жамловчи сонлар ўзига хос хусусиятларга эга, шунингдек, жамловчи сонларда умумтуркий тилларга хос белгилар ҳам мавжуд. Жамловчи сонлар санок сонларга -*ав, -эв, -ла, -лә, -ала, -әлә, -авла, -әвлә, -авлан, -әвлән,* баъзан -*лай, -ләй; -агу, -әгү* аффикслари қўшилиши орқали ифодаланган.

-*агу, -әгү/ әгүн* аффикси орқали жамловчи сонлар ҳосил қилиш XIV аср ёдгорликларида фаолроқдир: *Бир анчалары айдыларким, бешәгү*

тарур, алтынчы ит бирлә (Таф.). Улар йэтәгү, мән йалғуз (Рабғ.), ...үчәгүси түн сарыга бардылар (ЎН). Икәгүн намәз қылалым (Таф.).

-ав/-әв(-әвлән) аффикси орқали жамловчи сонлар ясалиши XV—XIX асрлар ёзма обидаларида характерли бўлган: *икәв (Навоий СС); учәв (Навоий ФШ); чәрикдә бир икәв (ШН); Шул әрзу: икәвлән қылсун экән тамәшә (Фурқат).*

-ләй(-ләгү/-лайу/-ләй) аффикси «Сабъаи Сайёр», «Бобурнома» асарларида айрим ўринларда *и*ки сонига кўшилиб, жамловчи сонлар ясаган: *бәрибән ул нуқудны икәләй (Навоий СС); икәләй қорган йавыгыга (БН).*

-ала,-әлә аффикси Навоий, Бобур асарларида санок сонларга кўшилиб жамловчи сонлар ясаган: *т ө р т ә л ә с и (Навоий МН), бу учәләси (БН).*

-(ә)влән (әгүлән}әвлән) аффикси баъзи санок сонларга кўшилиб жамловчи сонлар ясаган: *икәвлән қачтылар (Лутфий).*

Чама сонлар. XV— XIX асрларда битилган ёзма манбаларда чама сонлар аналитик, синтактик усуллар билан ҳосил қилинган.

-ча, -чә аффикси санок сонларга кўшилиб, чама сонлар ҳосил қилинган: *йуз и ки йузчә киши (Навоий ҲА); йана б э ш м ы ң ч а киши (ШН).*

Санок сонларнинг жуфт ҳолда қўлланиши орқали ҳам чама сонлар ҳосил бўлган; кичик сонлар олдин, катта сонлар кейин қўлланган: *й у з - й у з э л и к өзбәкни кишиси билән (БН); т ө р т - б э ш м ы ң киши бирлә (ШН).*

Санок сонлардан кейин *чағлық, чағлы, чақлық* сўзлари қўлланиб, чама сон маъносини англаган: *он й ы г а ч ч а г л ы қ м а с ә ф а т (Навоий ФШ); йигирмә ч а г л ы қ кишиләри өлди (Ш тар.).*

Санок сонлар *айча, йылча, йавуқ, йақын, артуқ, артуқрақ, зийада, көпрәк, азрақ* каби сўзлар билан келиб, чама сон маъносини ифодалаган: *отуз й ы л ч а й а қ ы н бар (Навоий МН), и ки й ү з д и н кө п р ә к уч й ү з д и н а з р а қ болгай әди (БН).*

Тақсим сонлар. Эски ўзбек тилида тақсим сонлар, асосан, -*рар, -рәр, -ар, -әр* аффиклари билан ҳосил қилинган: *Айларда б и р ә р - б и р ә р көрүнүр (Атоий), Фусулны төртәр ай таъйын қылыбтурлар(БН), Йүз әр мисқал кумуш (БН).*

Нодира, Гулханий асарларида бир сони кетма-кет такрор қўлланиб, кейинги бир сонига -*дән, -дин* аффикси кўшилиб, тақсим сонлар маъносини англаган: *Икки гул баргини бир бирдән гаҳи гуфтәра ач (Нодира). Бир чәрдәвар кәм болса, өтүз тишни бир бирдин сындырур (Гулханий).*

Бир ва икки санок сонлари грамматик кўрсаткичларсиз кетма-кет такрорланган ҳолда тақсим сонлар маъносини англаган: *Нәки көргүздиләр саңа бир-бир (Навоий СС), әгәр чун икки - икки қол тутуб (Муқимий).*

Каср сонлар. Эски ўзбек тилида каср сонлар синтактик усул билан ифодаланган, махраж ҳамда сурат сонлар асосида ҳосил бўлган, махраж сон

санок сонларга чиқиш ҳамда ўрин-пайт келишиклари аффикслари қўшилиши орқали ифодаланган, сурат сонлар санок сонлардан иборат бўлган, шунингдек, сурат сонлар грамматик кўрсаткичларни ҳам қабул қилган: *Нэчэ өгсэм айтман мыңда бирин* (Лутфий ГН). *Йүздин бирик маъракага йэтиб* (Навоий МК). *Йурт малының ондын бирини алур* (Ш турк.). *Бэрүрмән болса йүз жәныму мыңдын бир ҳисәб әйләб* (Мунис).

Каср сон ясалишида баъзан махраж ва сурат сон орасида айрим боғловчилар қўлланган, грамматик кўрсаткичлар махраж сон ёки сурат сонга қўшилган, баъзан махраж ва сурат сонлар дистант ҳолатларда учрайди: *йүздин гәр бири си гә йэтсә* (Навоий СС).

Йарым сўзи ҳам каср сон маъносини англатган. Шунингдек, келишик ҳамда эгалик қўшимчаларини ҳам қабул қилган: *Йарым кэчә йэтиб тўшитиләр* (Навоий МН). *Бир йарым қары қазса, сув чықар* (БН).

XVI — XIX асрларга оид баъзи ёзма манбаларда форс-тожик тилидан ўзлашган *ним, ду ним, чаҳарйәк, чарйәк* сўзлари каср сонлар маъносида қўлланган: *таъриф қылғанның йарымы балкә чарйәки чә ашлық* (БН); *огланларны ним қыйат тәдиләр* (Ш турк).

Савол ва топшириқлар:

1. Соннинг эски ўзбек тилидаги ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?
2. Соннинг маъно турлари, тузилишига кўра турлари қандай ҳосил қилинади?
3. Эски ўзбек тилидаги сонларнинг қўлланишига манбалардан мисоллар топинг.

Таянч тушунчалар:

Соннинг маъно турлари – санок, тартиб, дона, чама, жамловчи, тақсим сонлар.

Соннинг тузилишига кўра турлари – содда, мураккаб, каср сонлар.

Олмош

Режа:

1. Олмошнинг таърифи ва унинг эски ўзбек тилида қўлланиш хусусиятлари.
2. Олмошнинг маъно турлари, турланиши, фонетик вариантлари.

Олмош от, сифат, сон ва баъзан бошқа сўз туркумлари ўрнида қўлланиб, предмет ва унга хос бўлган белгининг мавжудлигини кўрсатади.

Олмош предметликни ёки унинг белгисини доимий эмас, балки муайян ўринларда ифода қилади. Шу жиҳатдан олмош мустақил сўз туркуми ҳисбланса-да, конкрет маънога эга бўлмайди.

Эски ўзбек тилидаги олмошлар маъно хусусиятларига қуйидаги гуруҳларга бўлинади: кишилик олмошлари, ўзлик олмошлари, кўрсатиш олмошлари, сўроқ олмошлари, биргалик олмошлари, белгилаш олмошлари, гумон олмошлари, бўлишсизлик олмошлари.

Кишилик олмошлари. Кишилик олмошлари лексик-семантик жиҳатдан маълум сўз категориясидир, ҳамда грамматик хусусиятларга кўра, турли аффикслар билан ифодаланган, кишилик олмошларининг баъзи фонетик вариантларини ҳисобга олмаганда, кўпчилик қисми ҳозирги ўзбек тилида фойдаланилмоқда.

Кишилик олмошларининг I шахс бирлиги: *мэн*.

Кўпчилик ёзма манбаларда *мэн* олмоши миму ё-ю нун орқали ёзилган, XVII—XIX асрларга оид баъзи ёзма обидаларда мим-у нун билан ифодаланган. *Мэн* олмошининг ҳар икки ёзув формаси таркибида олд қатор ўрта кенг э товуши қўлланган:

XIX асрга оид айрим ёзма манбаларда баъзан тарихий-диалектал ҳодиса сифатида *мэн* олмошининг *бэн* формаси истеъмол этилган.

Ёдгорликларда *мэн* олмоши функциясини бошқа сўзлар ҳам бажарган. *Банда* ва *бу банда* формалари Алишер Навоий, Муқимий, Яқиний, Махмур асарларида қўлланиб, тингловчига нисбатан камтарлик маъносида фойдаланилган: *Б а н д а шафақ-тэк қан йыглаб кэ...* (Яқиний). *Б а н д а ул вақтда Бухарада эдим (ШН). Б а н д а байан гэр қылсам (Махмур).*

Фақыр ва *бу фақыр* сўзлари Навоий, Абулғози Баҳодирхон, Огаҳий, Муқимий асарларида қўлланган: *Ф а қ ы р алар сары барурга муваффақ болдум (Навоий МН). Ф а қ ы р тараф тутуб йалган айтган болгай-мэн (Ш турк)*

XV асрдан бошлаб *мэн* олмоши ўрнида *фақыри-ҳақыр*, *фақыру-ҳақыр* сўзлари бирикмаси ҳам қўллана бошланган, баъзан *бу* олмошини *фақыри ҳақыр* сўзлардан олдин қўллаш Навоий ҳамда Огаҳий асарларида учрайди: *Фақыри-ҳақыр йад туттум ким...* (Навоий МН). *Б у ф а қ ы р и-ҳ а қ ы р ҳам ким бу улуг хāнадāнның, қадимий бандасы ва бу баланд āстанның самимий сарафкэндәсидүр-мэн (Огаҳий).*

XVIII—XIX асрларга оид ёзма манбаларда *фақыри-ҳақыр кәминә*, *кәминә*, *бу кәминә*, *мэн кәминә* бирикмалари ҳам *мэн* олмоши ўрнида истеъмол қилинган: *Фақыри-ҳақыр кәминә тагаңыз Муҳаммад Аминхожа Муқимий (Муқимий). К ә м и н ә ҳам өз көзүм билән көрдүм (Фурқат).*

II шахс бирлиги: *сэн*. Кишилик олмошининг *сэн* формаси сину ё нун билан ёзилган, *сэн* олмоши таркибидаги ё асосан олд қатор лабланмаган ўрта кенг э унлисининг белгисини ифодалайди.

XV—XVI асрлар ёзма манбаларида *сэн* олмоши келишик аффикслари билан турланганда, *ё* ҳарфи ёзилмайди: *сэниңдэк* (Лутфий); *сэниң*(Амирий).

Сэн олмоши *сину нун ё* орқали ҳамда *ё* белгисини тушириб ёзилса ҳам, эски ўзбек тили ёзма манбаларида *сэн* эмас, *сэн* шаклида талаффуз этилган.

III шахс бирлиги: *ул*, баъзан *у*, *ан* шакли қўлланган. XV—XIX аср ёзма манбаларида асосан *ул* варианты қўлланган. *Ул* олмоши таркибидаги *-л* ундошининг тушиб қолиши орқали баъзан *у* шакли вужудга келган. *У* кишилик олмоши «Бобурнома» ҳамда Ҳувайдо асарларида баъзи ўринларда учрайди: *Ҳар ким нэ ким уның йэригэ олтурды* (БН). *Уны ким сақлады халлақ* (Ҳувайдо).

III шахс кишилик олмоши бирлигининг *ан* варианты (*ул>ал>ан*) баъзан Фурқат асарларида учрайди: *Ан ҳама бэғайналарга айнилик шунчалар*.

I шахс кўплиги: *биз*.

Биз олмоши XV—XIX аср ёзма манбалари учун умумий характерга эга, юмшоқ талаффуз этилган, кўплик, бирлик маъноларида қўлланган.

Биз олмоши кўплик маъносида: *Биз ҳам киши йибардүк* (БН). *Биз икки болэк элмиз* (Ш турк.). *Биз иккимизгэ мусулман бол тэди* (Ш тар.).

Биз олмоши бирлик маъносида ҳам қўлланган: *Биз иң билэ болган бэглэрини ҳам фарахорларига йараша бэриб шафқат қылдым* (БН). *Бизни расваи жаҳан этти йад айләмэдиң* (Нодира).

Кўплик ифодалаш хусусиятини янада ошириш учун *биз* олмошига *-лэр* аффикси қўшилган: *Мавләнә Кабулий биз лэр ни тилэб васийат қылды ким, бу кечә аламдын барур-мэн* (Навоий МН). *Гул гунчасидур гойа бизлэргэ ачылмайдур* (Бобур).

II шахс кўплиги: *сиз*.

Сиз олмоши кўплик маънода қўлланган: *Биз сизиң учун саврулдуққ* (ШН). *Биз бу сарыдын йэткэч, сиз иккэридин чықыб эликиңиздин кэлурини тақсир ққылмаңлар* (БН).

Сиз олмошининг кўплик маъносини кучайтириш учун *-лэр* аффикси қўшилган: *Сиз лэр ким қарындашлар турур-сиз бизиң бирлә иттифак қылың* (Ш тар). *Шадман сиз лэрдин-у өлгүнчә миннатдәр-мэн* (Фурқат).

III шахс кўплиги: *алар*, *улар*, *анлар*, баъзан *унлар* шакли қўлланилган.

Алар олмоши XV—XIX асрларда ёзилган кўпчилик ёзма манбаларда кенг қўлланган: *Алар ның икисин өлтүрүб* (Навоий). *Алар айдыларки, өзбәкни бир масалы бардур* (Гулханий).

Улар варианты Лутфий, Бобур, Абулғози Баҳодурхон асарларида учрайди: *Улар мендин йашуруб* (БН). *Уларның көңли* (Ш.тар.).

Анлар олмоши Лутфий, «Нусратнома», Абулғози Баҳодирхон, Гулханий, Фурқат асарларида истемолда бўлган: *анлар ашйаны; Анлардын өтүб ҳавузга шарбатлар төкүлүр. Анлар көп йыларгача бу айтылган нимәрсаләрни бэрүрләр* (Ш.тар.).

III шахс кўплиги тарихий тараққиётида қуйидагилар кўзга ташланади: XIII-XIV асрларда улар, анлар варианты кенг қўлланган бўлса, XV асрдан бошлаб алар варианты фаоллашади. XIX аср охирларида яна улар, анлар варианты фаоллаша бошлайди ҳамда кейинчалик улар варианты III шахс кўплигида ягона бўлиб қолади.

Кишилик олмошларининг турланишида эски ўзбек тилида ўзига хос хусусиятлар кўзга ташланади:

Кишилик олмошларининг турланиши:

Келишиклар	Турланиши
Бош келишик	<i>Мен, сен, ул, биз, сиз, улар, анлар, алар</i>
Қаратқич келишиги	<i>Мениң, сениң, аның, бизниң //бизиң, сизниң//сизиң, уларның //уларың, анларның//анларың, анларның, бизим, сизим</i>
Тушум келишиги	<i>Мени, сени, аны, бизни, сизни, уларны, анларны, аларны</i>
Жўналиш келишиги	<i>Маңа (маңар), саңа (саңар), аңа, бизгә, сизгә, уларга(қа), анларга(қа), аларга (манқа, санқа), бизә, сизә</i>
Ўрин-пайт келишиги	<i>Мендә, сендә, анда, биздә, сиздә, уларда, анларда, аларда</i>
Чиқиш келишиги	<i>Мендин, сендин, андын, биздин, улардын, анлардын, алардын.</i>

XIII-XIV асрларда, XIX асрдан кейинги ёдгорликларда ҳам чиқиш келишигининг –*дән/-дан, баъзан –дун/-дун* варианты қўлланган.

Ўзлик олмоши. Эски ўзбек тилида *өз* олмоши фаол қўлланган. *Өз* олмоши дастлаб от туркумига оид сўз бўлган ва *ўзлик, вужуд, жон, руҳ* каби маъноларни билдирган. Эски ўзбек тилида ҳам *өз* олмошининг бу маънолари айрим ўринларда сақланиб қолган: *Өзүмдин ҳайат барай* (Навоий). *Ей санам, өзни (вужуд) бизгә найшна тәкәй* (Увайсий). *Өз* сўзи эски ўзбек тилида олмошга ўтиш жараёни тугалланган, шахсга тааллуқлилигини, хослигини, унинг таркибий қисми эканлигини маъноларини англаган: *Өзиниң шәкли бирлә* (Навоий, ҲА). *Мени өз ҳузурьга талаб қылды* (Ф.). *Өз қылычынбойнума йеткүрсә* (Навоий, ЛТ).

Өз олмоши такрор қўлланиши мумкин. Бунда иш-ҳаракат субъектига қайтганликни, яъни иш-ҳаракат субъектнинг ўзи учун тегишли эканлиги маъноси англашилади: *Толғанмағь өз өзинә гирдәб* (Навоий), *Қылуь өзигә өзи иштибәх* (Мук.).

Өз олмоши эгалик ва келишик аффиксларини қабул қилади. Бунда дастлаб эгалик аффикси, сўнг келишик аффикси қўлланади: *Өзүмниң икки йахшы кишимни чақырдым* (Ш. тар.). *Өзидә ҳушы бар адам ешитсүн* (Фурқат).

Тушум, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги аффикслари өз олмошига тўғридан-тўғри қушилган: *Өз д а й о қ э р д и м* (Навоий). *Өзни неча кун нāкām тут* (Нодира). *Өздин тавба айса* (Навоий). Бундай қўлланишда унинг олмошлик функцияси кўпроқ намоён бўлади.

Қадимги туркий ёзма манбаларда ва эски ўзбек тилининг дастлабки даврларида *кентү*(*кентү*) олмоши қўлланган ҳамда бу олмош өз олмошига эквивалент бўлган: *Керәк болсам аңа мен, кендя келсүн* (Хисрав ва Ширин).

Кендү олмоши өз олмоши билан ҳам қўлланади: *Өзи кендү йекрәк (ёмонроқ) билүр ерди* (Тафсир).

Кендү олмоши эски ўзбек тилидаёқ истеъмолдан чиққан ва бу олмош *кәнди* (*кәнди*) шаклида ҳозирги турк тилида сақланиб қолган.

Эски ўзбек тилида өз олмоши билан бирга, форс тилидан ўзлашган худ олмоши ҳам истеъмолда бўлган: *Теңри таālā худ кәрәм билә гунāҳыңыздын өтти* (Навоий). *Мирзāхāн худ шāҳбегимниң туққан набираси* (Бобур).

Кўрсатиш олмошлари. Эски ўзбек тили ёзма манбаларида *бу, бул, ул, ошал, ошул, шул, ушбу, ҳамул, баъзан у, уш, шу, шубу, ҳамун, ҳамин* каби кўрсатиш олмошлари тузилиши жиҳатидан содда ҳамда мураккаб формалардан ташкил топган. Содда кўрсатиш олмошлари: *бу, ул(у), уш* формаларидан иборат. *бул, шул, (шу), ушбу, шубу, ошал, ошул, ошу, ҳамул* сўзлари кўрсатиш олмошларининг мураккаб формаларини ташкил қилади. *Ҳамун, ҳамин, ҳамийн* кўрсатиш олмошлари форс тилларидан ўзлашган. Кўрсатилган даврларга оид ёзма манбаларда ҳар қайси кўрсатиш олмошининг истеъмол доираси, лексик-семантик ҳамда грамматик хусусиятлари турлича бўлган.

Бу кўрсатиш олмоши кенг қўламда қўлланган, нутқ пайтида мавжуд бўлган яқин масофадаги киши, нарса, ҳодисаларни кўрсатади: *бу бэнава* (Лутфий), *бу расадны* (БН).

Олмошлар уч хил семантик вазифа бажарган:

1. Дейктик вазифа, яъни соф кўрсатиш маъносини англатган: *Бу байтны оқубдур* (Навоий, МН).

2. Анафорик вазифа, яъни олдин тилга олинган шахс, предметни кўрсатади: *Бу ҳам йахши барды* (Бобурнома).

3. Препратив вазифа, яъникейин тилга олинадиган предмет ва шахсларни кўрсатади: *Мени танымайдур, сөрүптүрким, булар қайсы султāндур* (Бобурнома).

Бу кўрсатиш олмоши келишиклар билан турланганда ва кўплик аффиксини олганда, унинг тузилишида турли фонетик ўзгаришлар юз беради. Бош келишикдан бошқа келишиклар билан турланганда, сўз бошидаги *б* ундоши *м* га ўтади: *буны-муны, бунуң-мунуң* ва ҳ.к. Шунингдек, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишикларида негиз ва келишик ҳамда кўплик аффикси ўртасида интеркаляр «н» ундоши орттирилиши мумкин. Келишиклар билан турланганда «н» ундошининг орттирилиши доимий (статик) бўлса, кўплик шаклида у доимий эмас.

Мисоллар: Булар дагы Саййидгә кирмиш (Шайб.). Огланларның атлары мунлар турур (Ш.тар.). Мундын артуқ қылма зәр (Лутфий).

Сўз бошида «б»нинг «м»га ўтиши ҳам доимий эмас: Барча халқ буны эшитиб...(Ш.тар.).

Бу олмоши XVIII-XIX асрларда бул вариантда ҳам қўлланган. Унинг тафсилоти қуйироқда берилади.

Ул олмоши сўзловчига масофа жиҳатдан узокроқ бўлган предмет ва унинг белгисини кўрсатиш учун қўлланган ва бу жиҳатдан бу олмоши билан зидланишни (оппозицияни) ҳосил қилган: *Ғамза бирлә төкти қаным ул санам* (Лутфий).

Ул олмошининг у варианты ҳам истемолда бўлган: *Маҳшарда ғāлыбāким, у күн көрмәгәй азāб* (Лутфий).

Илмий адабиётларда ул (у) олмошининг *āн* варианты ҳақида фикр юритилади, аслида *āн* олмоши форс тилидан ўзлашган бўлиб, фонетик жиҳатдан ул олмошига алоқаси йўқ.

Ул олмошининг келишиклар билан турланиш хусусиятлари ул кишилик олмоши билан айнандир.

Уш сўзи ҳақида. Илмий адабиётларда бу сўз олмошлар таркибига киритилади, лекин унинг матндаги қўлланиш хусусиятлари бошқа олмошларга қуйиладиган морфологик талабларга жавоб бермайди, яъни у келишик ва кўплик аффиксларини қабул қилмайди, лекин кўрсатиш олмоши семантикасига мос кела олади, демак, у грамматиканинг асосий талаби, яъни категориал белгиларни қабул қилмас экан, уни олмошлар таркибидаги масалада мунозара мавжуд.

Уш сўзи ҳозирги ўзбек тилидаги *мана*¹ сўзига эквивалентдир. Маълум бўладики, *мана* сўзи олмош деб эътироф этилмаётган экан, *уш* сўзини ҳам олмош деб қараш мумкин эмас, лекин бу сўз XIII-XIV аср ёдгорликларда фаол қўлланган: *Қадаҳ еврулди уш бостāн ичиндә* (МН). *Зулфуң дагы ул кāфур уш имāн аладур-ла* (Лутфий). Лекин бу сўз *ушбу*, *ошул*, *ошал*, *шул* олмошларининг ҳосил бўлишида қатнашган.

Ушбу (*уш+бу*) олмоши нутқ моментидаги предмет ва белгини кўрсатади: *Ушбу дам эрүр жāнның футуҳи* (МН). Лекин бу сўз ўзгаришлар юз берган, орттирма *-н* пайдо бўлган, *б* товуш *-м* сонорига ўтган: Лутфий — *мунда*; Яқиний — *мунуң-дәк*.

Ошул (*уш//ош+ул*) кўрсатиш олмоши XV—XIX асрлар ёзма манбаларида истемолда бўлган, тингловчига олдиндан маълум шахс, нарса ҳодисаларни кўрсатади: *Фарйāдым ошул йэргә йэтибтур* (Лутфий). *Ошул йердә йаттуқ* (Ш. тар.).

Ошал (*уш//ош+ул//ал*) олмоши *ошул* олмошининг вариантдир: *Ошал күнким мени йаздāн(оллоҳ) йаратты* (МН). *Ошал сувларның араларында олтурурлар эрди* (Ш.тар.).

¹ *Мана*, *ана* сөзлари ҳозирги кунда кесерсатув ундовлари деб юритилмоғда.

Оша, ошу олмошлари *ушбу, ошул, ошал* олмошларининг қисқарган шаклидир: *Ошу сөз бирлә* (ШН). *Оша үстүндә тоң бирлә муз бар турур* (ЎН).

Шул (*уш/ош/ш+ул*) олмоши *бу, у, ошул, ошал* олмошларининг фонетик ўзгарган ва қисқарган шаклидир: *Шул ерүр айбым Муқимий, мардуми Фарғана-мен* (Муқ.). *Шул замāнким алур Ургәнчни ол/ салур, албатта, Хурāsāн сары йол* (ШН).

Шул олмоши *бу* олмошининг *бул* шаклида шаклланишига ҳам сабаб бўлаг, чунки *шул-бул* аналогияси ва оппозицияси учун у қулайлик туғдирган. Аксинча, *бу* олмоши *шул* олмошига оппозицияда туриб, унинг таъсирида *шу* вариантини юзага келтирган.

ўнә, мәнә, муна сўзлари ҳам семантик жиҳатдан олмош функциясига яқин туради, лекин улар аслида кўрсатув ундовларидир. *ўнә қадду, әнә ҳусну, әнә хулқ* (Фурқат). *Муна сөзиниң жāвабы теди* (Ш.турк.).

Эски ўзбек тилида форс тилидан ўзлашган ва улардан ярим калька қилинган олмошлар ҳам қўлланган. Улар қуйидагилар:

Ҳамин олмоши. *У ҳам* (*таъкид юкламаси*)+*ин* (*бу*) таркибидан иборат бўлган ва *ушбу* олмоши маъносига эквивалент бўлган: *Бале, йалғуз ҳамин āламда сен-сен* (Лутф.). *Мениң ҳақымда қылулур-сен ҳамин жафā ҳавасин* (Атоий).

Ҳамāн олмоши ҳам *ҳам+ан(у)* сўзларидан таркиб топган ва эски ўзбек тилида *ҳамин* олмоши каби *ушбу* олмошига эквивалент бўлган, айни замонда, унинг *ҳамун* варианты ҳам қўлланган: *Тағ ҳамāн аллыда ҳамун-ҳамун* (Навоий). Лекин кейинчалик *ҳамун* варианты истеъмолдан чиқиб кетди, *ҳамāн* сўзи эса семантик ўзгаришга учраб, равиш сўз туркумига ўтган.

Форс тилидан ўзлашган юқоридаги олмошлар эски ўзбек тилида ярим калькаланиб, *ҳамул* вариантыда (*ҳам+ул*) ҳам қўлланган: *Қойар ерди ҳамул вāдий сары йүз// Қылыб қатъ аллыда тағ олса, гар түз* (Нав.Хамса).

Бу олмошлар ҳам кейинчалик истеъмолдан чиқиб кетди.

Сўроқ олмошлари. Эски ўзбек тилида *ким, не, қай* сўроқ олмошлари мустақил қўлланган, бошқа сўроқ олмошлари *не* ва *қай* олмошларига тарихан юклама, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи қўшимчалар қўшилган шаклларда қўлланган, лекин бундай сўз ва қўшимчалар ўзининг морфематик маъноларини йўқотган ҳамда сўроқ олмошларининг турли модал шакллари хосил қилган холос, аслида олмош ясаш учун хизмат қилган эмас.

Ким сўроқ олмоши кишиларга нисбатан қўлланган: *Улуш алған к и м ва ул улушни тоғраған к и м* (Ш тар.).

Ким сўроқ олмоши отлар каби кўплик аффиксининг *–ләр* вариантини қабул қилган: *Арз қылалы к и м л ә р вақеъдур* (Навоий МК). *К и м л ә р билән базм әйләб* (Муқимий).

Не олмоши эски ўзбек тилида кенг қўлланган ва унинг семантик қирралари ҳам кўп бўлган:

• белгининг миқдорини аниқлаш маъносида қўлланган: *Не имкәнким қарар олғай көңлүмә* (Навоий). *Ул шāх башида не балā фитна бар ерди* (Лутфий).

• соф белгини билдиради: *Хāн деди: бу не ҳикāйат болғай// Не ҳикāйат, не ривāйат болғай?* (ШН).

• риторик сўроқ гапларда сўз маъносини кучайтиради: *Бу не көздүр, бу не киртүк, бу не қаш// Ки чықты дин ва имāндын халāйық* (Атоий).

• сабаб-сўроқ маъносини билдиради: *Көзүң не балā қарā болубтур* (Навоий). *Билмән не жарима билә Хирийдин ихрāж қылды* (Бобур).

Не олмоши тўлиқсиз феъллар бирга қўллана олган ва феъл таркибига ўтган: *Йүз салām айдым не болғай* (Нодира). *Бизиң сары кэлмәс-сән нә болды* (Навоий).

Не олмоши кўплик аффиксини, тушум, чиқиш келишиги аффиксларини олган ва уларда келишик аффикслари функционал бўлган, жўналиш келишиги аффикси эса олмош таркибида кристаллашиб қолган. Қаратқич ва ўрин-пайт келишигида қўлланиши масаласи очиқ қолади.

Не олмоши негизида шаклланган сўроқ олмошлари:

Немә. Бу сўз таркибидаги мē сўзи қадимги туркий тилга оид юкламадир (лекин уни Э.Фозилов боғловчи деб қарайди. Қаранг: Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т.,1965,146-бет). Эски ўзбек тилида бу сўз *нарса* сўзи маъносида қўлланган, яъни ҳали олмош туркумига тўла ўтмаган: *Дағдага болдыким, бир нимә бағлағай-мен* (Бобур). Бу сўз *нима* вариантыда XIX асрнинг 2-ярмидан сўроқ олмоши сифатида мустақил қўлланган.

Нечүн//невчүн. *чүн* кўмакчиси иштирокида шаклланган ва сабаб маъноли сўроқ олмошидир: *Мирзā сорубтурки, нечүн өлтүрдүң* (Навоий). *Сен нечүн өзүңни бу рийāзат ва ранжсга салдың* (Навоий).

Нечүк. Бу олмош қадимги туркий тилда бир неча тараққийт даврларини бошидан кечирган: *не+чә-не+чә+кә-не+чә+к-нечүк*. Иккинчи тахмин (версия): *не+чағ//не+чақ// не+чәк-нечүк*.

Нечүк олмоши ҳам сабаб маъносини ифодалайди: *Нечүк болғай азмы-миз* (Навоий). Бу олмошнинг баъзан *нүчүк* фонетик варианты ҳам қўлланган: *Мен нүчүк мажнун кәби расвāи āлам болмайын* (Увайсий).

Нелүк. –лик аффиксининг –лүк варианты орқали шаклланган ва у ҳам сабаб маънолидир: *Нелүк башымга тупрақ қоймағайым* (Хиср. ва Шир.).

Нетәк. –дек аффиксининг –тәк варианты орқали шаклланган ва бу олмошбелги маънолидир: *Қанлары йергә нетәк төкүлмүш* (ШН).

Нечә. Бу олмош *не+чағ* сўзларидан соддалашган. Миқдорни сўраш учун қўлланади: *Нечә йыл ранжу меҳнат сендин артуқ* (Навоий). Бу олмош III шахс эгалик аффиксини ва барча келишик аффиксларини қабул қилган.

Негә. Жўналиш келишиги аффикси орқали шаклланган ва сабаб маъносига эга: *Бир киши жāны үчүн йүз мың жāн негә āзурда қылу* (ШН).

Бу олмошнинг *нейә, нәгү, нағу* вариантлари ҳам қўлланган: *емди биз кеңаш қылалым, нәгү савāб келүр, көрәлим* (Таф.). *Нағу барур-сен* (Лутфий).

Нечә олмошининг *нәтә* варианты ҳам қўлланган: *Нетә маҳрам айладың* (Муқимий).

Қа(й) олмоши (қадимги туркий тилда *қан*) мустақил қўлланган ва белги маъносига эга бўлган: *Қай бириким бар эрди* (Навоий).

Қа(й) олмоши негизда қуйидаги сўроқ олмошларининг модал маънолари ҳосил қилинади:

Қайу. Бу олмош таркибидаги –у форманти –и/-ы эгалик аффиксининг вариантыдир: *Қайу хушдил, қайу маҳзун болды// Қайу Лайлә, қайу Мажнун болды* (ШН).

Қайсы. –сы форманти III шахс эгалик аффиксидир: *Қайсы нāмурад елиң сабр етәгигә урдаким мурād тапмай* (Навоий). Бу олмош кўплик, эгалик аффиксларини қабул қилган.

Қайу, қайсы олмошлари белгини ажратиб, таъкидлаб сўраш маъносини англатади.

Қайда (*қанда*), *қайдын, қайан, қаны*. Бу олмошлар ўрин билан боғлиқ бўлган сўроқни билдирган. *Қайда, қайдын* таркибидаги келишик аффикслари негизда кристаллашган. *Қайан* сўзидаги *йан* ўрин оти, *қаны* сўзидаги –ы эса эгалик аффиксидир: *Десәңким, қайда-сен, оё Атāий* (Атоий). *Мен дедимким, сизләр қайдын келә-сиз* (Бобурнома). *Йана даругадын қайан қачыб барғаным киши билмәс* (Бобурнома).

Қанча. Бу олмош *қай(н)+ча(чағ, ча)* қисмлардан иборат бўлиб, дастлаб пайт маъносини, кейинчалик миқдор маъносига кўчган: *Қанча сәксән шунча йылқым...*(Муқимий). Бу сўроқ олмоши ўрнида *чанд, чандāн* сўзлари ҳам қўлланган.

Қачан. Бу сўроқ олмоши *қай+чағ+ын* (*қай вақт билан*) сўзидан содалашган ва пайт маъносига эга: *Қачан болгайки тапқай-мен хабар йār-у дийāрымдын* (Фурқат). *Қанча, қачан* олмошлари баъзан келишиклар билан турланган.

Белгилаш олмошлари. Аксарият адабиётларда бундай олмошлар биргаолик, биргалик-белгилаш олмошлари деб юритилган.

Эски ўзбек тилида икки гуруҳ белгилаш олмошлари қўлланган:

1. Яккаликни кўрсатувчи белгилаш олмошлари.
2. Тўдани, гуруҳни кўрсатувчи белгилаш олмошлари.

Яккаликни ажратиб кўрсатувчи белгилаш олмошларига *ҳар* ва унинг иштирокида ҳосил қилинган олмошлар ҳамда эски ўзбек тилининг дастлабки даврида фаол қўлланган, лекин XV асрдан кейин пассив қатламга ўтиб кетган *текмә* олмоши тааллуқлидир.

Тўдани, жамликни билдирувчи белгилаш олмошларига архаик *қамуқ// қамуғ*, туркий қатламга хос бўлган *барча, бары, барлық*, форс ва араб тилларига хос бўлган *баъзы, ҳама* (*ҳамма*), *тамām, жумла, жамъ, мажмуъ* олмошлари тааллуқлидир.

Ҳар олмоши форс тилидан ўзлашган ва эски туркий тилда XI-XII асрлардан бошлаб қўллана бошлаган ҳамда эски ўзбек тилида унинг кенг қўлланиши бошланган: *Ҳар йыл аны хазāна қылғайлар* (Навоий). Сўроқ олмошлари билан бирга келиб мураккаб белгилаш олмошларини ҳосил қилган: *ҳар ким, ҳар қайан, ҳар нимә, ҳар қайсы, ҳар нечә, ҳар нечүк, ҳар қачан, ҳар қайда, ҳар не*.

Ҳар не эски ўзбек тилида олмошлик хусусиятини сақлаб қолган: *Мениң ҳар не ҳāлымны билмиш едиң* (Мунис). *Ҳар не десәм қабул қылғайму-сен* (Навоий).

Ҳар не олмоши ҳозирги ўзбек тилида семантик ўзгаришга учраган ва модал сўзлар туркумига ўтган.

Текмә асл туркий белгилаш олмошидир. Бу олмош ҳам XIV аср бошларига қадар мустақил қўллана олган: *Чыққай ҳазār ҳалқа көңүл текмә сачтын* (Лутфий). Бу олмош келишиқ кўшимчаларини ҳам олган: *Сучулмыш текмәләрғә тан либāсын* (Хиср. ва Ш.). *Текмә* олмоши ҳозирги турк тилида ҳамон қўлланмоқда.

Тўдани билдирувчи олмошлар.

Барча (*бар+ча*) биргалик олмоши киши, нарса ва ҳодисаларнинг мавжуд йиғиндиси маъносини англатган: *Барча тапылур бизгә валә йār тапылмас* (Лутфий). *Түгәнди б а р ч а сөз* (Навоий ФШ). *Б а р ч а бир йолы урушқа кирди* (ШН).

Бари (*бар+ы*) олмоши *барча*, *ҳамма* сўзлари каби биргалик маъно англатган: *Б а р ы аламга тāj* (Навоий ХА). *Бары пари мисāлы* (ШН).

Қамуқ// қамуғ олмоши эски ўзбек тилининг XV асрларга оид ёзма манбаларида истемолда бўлган. Шунингдек, XVII — XIX асрларда битилгал айрим ёзма манбаларда учрайди ва *барча* олмоши каби маъно англатади: *Қ а м у қ элгә бэриб* (Лутфий). *Бизгә болды қамуғ элиң орны* (Ш тар.).

Ҳама (*ҳамма*) биргалик олмоши XV асрдан кейин ёзилган ёзма манбаларда қўлланган: *Ҳама атвāры ҳикматга мувāфық* (ШН). *Ҳ а м а айтур Ҳувайда нэчүн йығлар-сэн* (Ҳувайдо).

Ҳама олмоши айрим адабиётларда *қамуқ* олмошининг фонетик ўзгариши деб изоҳланади. Бу фикр янглиш бўлиб, аслида араб тилидаги *ҳум* (*улар*) ва форс тилидаги *ҳама* (*барча*) олмошларининг ўзбек тилига ўзлашиши деб қараш ўринли бўлади.

Жумла биргалик олмоши араб тилидан ўзлашган *барча*, *ҳамма* олмошларига эквивалентдир: *Ж у м л а āламга иши қаҳр олуб* (Навоий ХА). *Ж у м л а жаҳāн аҳлыга рāҳат йетүрүб* (Нодира).

Баъзы олмоши араб тилидан ўзлашган, гуруҳ, тўда маъносини ифодалайди, келишиқ, эгалиқ, кўплиқ аффиксларини ҳам қабул қилган: *Б а ъ з ы д ы н гаҳи бирәр йахшы байт вақэъ болур* (Навоий МК). *Б а ъ з ы н ы муңә кэлтүргәндүр* (Навоий МН). *Баъзыларга орун бәрди* (Ш тар.).

Тамām (*тамāmий, тамāmат*) олмоши араб тилидан ўзлашган *барча*, *ҳамма* олмошлари маъносида қўлланган: *Стунлары т а м ā м и й таштын* (БН). *Т а м ā м моғул ва татар элини ләшкәрини жамъ қылыб* (Ш тар.).

Жамъ, жамъи олмоши араб тилидан ўзлашган: *Ҳиндустаннинг жамъи рудларынинг бу хасийати бар* (Бобурнома). *Жамъ вилъайатларни мусаххар қылыб...* (Ш.турк).

Мажмуъ олмоши ҳам араб тилидан ўзлашган: *Мажмуъин аның қашыга қойды* (Хамса). *Қылды йағмā көзлариң мажмуъи Туркистанны* (Саккокий).

Гумон олмошлари. Эски ўзбек тилига оид ёзма манбаларда *кимсә* (>ким+эрсә), *нэмәрсә* (>нә+мә+эр-сә), *нээрсә* (>нә+эрсә), *бирәв* (>бирәгү), *фалән* гумон олмошлари қўлланган, баъзан айрим ўринларда *бирәгү* (бир+әгү), *бирәвлән* (бир+әв+лән) формалари ҳам учрайди. Улар киши, нарса ва ҳодисаларнинг тахминлаш, тусмол қилиш каби маъноларини билдирган.

Кимсә, кимәрсә, нэмәрсә ва *нээрсә, фалан, бирәв, бирәгү* гумон олмошлари тусмол қилинган кишиларга нисбатан қўлланган. *Нэмәрсә* ва *нээрсә* олмошлари предмет ва ҳодисаларга нисбатан ишлатилган.

Кимсә гумон олмоши эски ўзбек тилининг барча даврларида кенг қўлланган: *Кимсә тазаллум этмәгәй* (Лутфий). *Кимсә ким әйләмәс ашуқмағны хайāl* (Навоий МҚ).

Кимәрсә гумон олмоши эски ўзбек тилининг илк даврларида қўлланган, кейинги даврларда кам қўлланган: *Кимәрсә ким сәңә эғри көңүл тутар бу қадар* (Саккокий).

Нэмәрсә гумон олмоши *нимә* сўроқ олмошига *эрсә* сўзининг қўшилиши билан ҳосил бўлган: *Уч-төрт нэмәрсә асылыб эрди* (БН). *Көп нэмәрсә бәргән турур* (Ш.турк).

Бирәв гумон олмоши *кимсә* олмоши маъносида қўлланган: *Бирәв көз бирлә болгай қатлың* (Навоий ЛТ). *Бирәв ишқ ичрә қылды қумры* (Огаҳий).

Фалән гумон олмоши араб тилидан ўзлашган: *Фалән кишигә, йағны фақыр қашыга элтиб* (Навоий МН). *Фалән вақтда фалән мәликиңиз мундағ хийанат қылды* (Ш.тар.).

Бўлишсизлик олмошлари. Эски ўзбек тилида ҳам бўлишсизлик олмошини форс тилидан ўзлашган ҳеч сўзи ифода қилган. Ҳеч бўлишсизлик олмоши киши, нарса, ҳодисаларга нисбатан қўлланган.

Бўлишсизлик олмошининг мураккаб формаси эса бошқа олмош турлари билан ёнма-ён келиши орқали ҳосил қилинган: *ҳеч ким, ҳеч кимсә, ҳеч кимәрсә* шахсга нисбатан; *ҳеч нә, ҳеч нәмә, ҳеч нэмәрсә, ҳеч қайда* олмошлари нарса ва ҳодисаларга нисбатан қўлланган. *ҳеч қайсы, ҳеч қайусы* киши ва нарсалар учун аралаш истифода қилинган.

Ҳеч олмоши мутлақ инкор маъносини ифодалаган: *Қалмаса ҳеч нāму нишāным* (Лутфий). *Ки биз көрдүк, амма билмәдүк ҳеч* (Навоий ФШ). *Ҳеч парвāйи қылмадылар* (БН).

Ҳеч ким бўлишсизлик олмоши: *ёсрүкләр ичрә көзүңә ҳеч ким ҳариф йоқ* (Лутфий). *Ҳеч ким өз көңлигә гам тиләмәс* (Навоий МҚ). *Ҳеч ким билмәс аларның ишини* (ШН). *Ҳеч ким эшиткән ва көргән йоқ турур* (Ш.тар.).

Ҳэч кимсэ (ҳэч кимәрсэ) олмоши ҳам ҳэч ким олмошига эквивалент бўлган: Түшмәсүн гул мавсумы ҳэ ч к и м с ә жанандын (Лутфий). Қылмас аның тәкәллүмини ҳэ ч к и м с ә рад (Нодира).

Ҳэч кимәрсэ бўлишсизлик олмоши сийрак қўлланган, маъно жихатидан ҳэч ким, ҳэч кимсэ олмошларига ўхшайди: Ҳэч кимәрсэ кәлмәгәй (Лутфий). Ҳэч к и м ә р с ә қол йапмасунлар (Ш тар.).

Ҳэч нәмә (ҳэч+нә+мә) бўлишсизлик олмоши: Мәни тәгән кишигә ҳэ ч н ә м ә йоқ (Амирий). Аңа ҳэ ч н ә м ә марҳам йәрин тутмас (Навоий МК).

Ҳэч нәмәрсә олмоши кам учрайди: Ҳ э ч н ә м ә р с ә аңа мажхул эрди (Навоий МН). Ҳэч н ә м ә р с ә оқуған эмәс (БН).

Ҳэч қайсы бўлишсизлик олмоши бўлишсиз атрибутив ҳолат маъносини аңлатган: Ҳ э ч қ а й с ы матлаъны айта алмадылар (Навоий МН). Ҳэч қ а й с ы турк тили билә тәкәллүм қыла алмаслар (Навоий МЛ).

Топшириқлар:

1. Эски ўзбек тилида фаол қўлланиб, ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан тушиб қолган кишилиқ олмошларини сананг.
2. Эски ўзбек тилидаги гумон олмошларининг маъно турларини санаб кўрсатинг.
3. Олмошнинг ҳар бир маъно турига манбалардан мисол тўпланг.

Таянч тушунчалар:

Олмош – от, сифат, сон ва бошқа сўзларнинг мавжудлигини бевосита ифодаламай, улрнинг мавжудлигини кўрсатувчи мустақил сўз туркуми.

Кишилиқ олмошлари – шахсларни кўрсатади.

Кўрсати олмоши – предмет, белги, миқдор, вақт ва маконга нисбатан ишора қилади.

Ўзлик олмоши – предмет, белги ва миқдорни таъкидлаб кўрсатади, тегишлилигини ифодалайди.

Сўроқ олмоши – сўраш маъносини ифодалайди.

Белгилаш олмоши – тўданинг қисмини ёки тўдани, жамликни билдиради.

Гумон олмоши – ноаниқ шахс, белги, миқдорни билдиради.

Бўлишсизлик олмоши – шахс, белги ва миқдорни инкор этади.

Олмошнинг маъно турлари – олмош ифодалайдиган модал маънолар.

Феъл

Режа:

1. Феълнинг семантик ва грамматик белгилари.
2. Феъл ясалиши.

Феъл барча тилларда ҳам фаол бўлган сўз туркумларидан биридир.

Феъл семантик доираси кенг, лекин, асосан, иш-ҳаракат ҳамда иш-ҳаракат тасаввурини берадиган ҳолатни англатади, яъни *бармақ*, *келмэк* каби феъллар иш-ҳаракатни, *көрмэк*, *ешитмэк ойламақ* феъллари эса ҳолатни билдиради.

Феъл туркумига бир неча морфологик категориялар хосдир: функционал формалар, бўлишли-бўлишсизлик, нисбат, тусланиш, майл ва замон.

Феъл аспектлари. Айрим адабиётларда феъл аспектларига мумкинлик ва номумкинлик шакллари ҳам киритадилар. Аслида мумкинлик-номумкинликни ҳосил қиладиган грамматик шакллар (формалар) йўқ, балки бундай семантика қўшма феъллар орқали ҳосил қилинади. Масалан, *тарта алар – тарта алмас*.

Феълнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари феъл аспектлари категориясини ҳосил қилади, чунки бўлишсизлик *-ма//-мә* аффикси орқали ҳосил қилинади ва бу аффиксни олмаган сўз билан оппозицияга киришади: *барма*, *келтүрмә* ва бошқалар.

Ўтимли ва ўтимсиз феъллар ҳақида. Ўзбек тилида унинг тарихий тараққиётдан қатъи назар бундай морфологик категория мавжуд бўлмаган, балки феълнинг тушум келишигидаги сўз билан боғлана олиши қобилияти унинг семантик хусусиятидир. Демак, ўтимлилик ва ўтимсизлик феъл шаклига эмас, балки у феълнинг семантик хусусияти билан боғланади.

Феълларнинг ясалиши. Феълдан бошқа туркумлардан сўз ясовчи аффикслар орқали феъл ясалиши мумкин:

-ла/-лә аффикси. Бу аффикс барча даврларда ҳам фаол қўлланган. От, сифат, сон, равиш, баъзан олмош туркумларидан феъл ясаган. Туркий ва туркий бўлмаган сўзларга ҳам қўшилган: *Төш-төштин пычақлаб*, *чапқулаб пāраладылар* (Бобурнома). *Бир күн намāзи пешинни гузарлады...*(Нав. Нас.муҳ.).

-да/-дә аффикси. Бу аффикс *-ла/-лә* аффиксининг фонетик вариантыдир. Эски ўзбек тилида сонор ундошлардан сўнг қўлланган: *Пāдишāх бу гулāмны индāди* (Таф.). *Йолдаса бу йолда Низāмий йолум// Қолдаса Хусрав билә Жāмий қолум* (Хамса).

-а/-ә аффикси. От туркумидаги сўзлардан феъл ясаган: *Тунәди ләшкәр анда* (ШН). *Ашларыни ашаб ва йашларыны йашаб, аталары кейнидин кетди* (Ш.тар.).

-й/-ай аффикси. Сифатдан феъл ясаган: *Ул фақыр қашыда улгайыбдур* (Навоий). *Барча сагайтланыб атландылар* (ШН).

-р/-ар/-әр аффикси. Сифатдан феъл ясаган: *Бу навъ қара күн ичрә қарыб// Йаъники қара күнүм ақарыб* (Навоий). *Көкәргән йызачларның барчасы* (Ш.тар.).

-қар/-кәр аффикси. Отдан феъл ясаган: *Тағ тузны тун-у күн башқарыб// Хайалны йол ақбасыдын өткәриб* (Хамса).

-қ/-к, -ық/-ик, -уқ/-үк аффикси. От ва бошқа туркумлардан феъл ясаган: *Либāсы рәңин билмән, йолуқса, ҳайраттын* (Лут.). *Ким йағықса шāҳи Шайабāнийга* (ШН).

-са аффикси. Отдан феъл ясаган: *Дилрабā, āби ҳайат ерниң үчүн жāн сусады* (Лут.).

-сын аффикси. От ва сифатдан феъл ясаган: *Йығламсынур –у көзигә келмәс йаш* (Навойй).

Таянч тушунчалар:

Феъл – иш-ҳаракат ва ҳолат билдирувчи сўзлар туркумини ифодалайди.

Феъл аспекти – бўлишили ва бўлишсизликни англатади.

Феъл ясалиши – бошқа туркумлардан сўз ясовчи аффикслар орқали феъл ясалиши жараёни.

Феълнинг функционал формалари

Режа:

1. Эски ўзбек тилида ҳаракат номи формалари.
2. Равишдош.
3. Сифатдош.

Феълнинг нутқда қўлланишга хосланган шакллари унинг функционал (амалий) формаларидир. Феълнинг айрим формалари келишик, эгалик аффиксларини ҳам қабул қилади, гапда от ва бошқа сўз туркумлари функциясини бажариб, эга, аниқловчи, тўлдирувчи ёки ҳол вазифасида ҳам кела олади. Шунга кўра, бундай формалар феълнинг грамматик функционал формалари ҳисобланади. Феълнинг грамматик функционал формаларини соф феъл, ҳаракат номлари, сифатдош ва равишдош формалари ташкил этади.

Феълнинг грамматик функционал формаларида, бир томондан, феълга хос белгилар мавжуд бўлса, иккинчи томондан, морфологик хусусиятлари ва синтактик функциялари бўйича бу формалар бошқа сўз туркумларига ҳам яқин туради. Бу жиҳатдан соф феъллар фақат феълларга, ҳаракат номлари отга, сифатдош формалари сифатга, равишдош формалари равишга яқин туради.

Ҳаракат номи формалари. Улар иш-ҳаракат ва ҳолатнинг атамасидир. Эски ўзбек тилида ҳаракат номининг қуйидаги формалари амалда бўлган:

-мақ/-мәк аффиксли форма. Бу форма ҳаракат номининг асосий кўрсаткичи сифатида фаол истемолда бўлган.

Жўналиш келишигининг –а, –ә аффикси кўшилганда, -мақ/-мәк аффиксининг охиридаги [к], [к] ундошлари икки унли ўртасида жаранглилашиб, [Ғ], {Г} ундошларига ўтади: *Қачмага йүз эвурди (ҚР), бақмага имкан йоқ (МН).*

Эгалик аффикси кўшилганда ҳам *-мақ/-мәк* аффикси таркибидаги жарангсиз [қ], [к] ундошлари жарангли (ғ), [г] ундошларига ўтиши мумкин: *Бу йазуқдан қутулмағым муҳал эсэ...* (СС). *Бир нафас сабр этмәги йоқ* (СС).

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номининг бўлишсизлик маъноси икки хил йўл билан ифодаланган:

а) *-ма/-мә* аффиксли бўлишсиз формадаги феълга *-мақ/-мәк* кўшилиши билан: *Тиләнмәмәккә давлатындан маҳрум дурурлар* (СС).

б) сифатдошнинг *-мас/-мәс* аффиксли бўлишсиз формасига *-лық/-лик* аффикси кўшилиши билан (*-мас+лық/-маз + лық*): *Мәним сөзим эшитмәзлик учун* (ТФ). *Оғлан билмәсликиндан қылуру* (ҚР).

Ҳаракат номининг *-мақ/-мәк* аффиксли формаси от туркумидаги сўзлар каби эгалик ва кўплик кўшимчаларини қабул қилади, келишиклар билан турланади, кўмакчилар билан қўлланади:

1. *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи эгалик аффикслари билан қўлланганда, феъл негизидан англашилган иш-ҳаракатнинг қайси шахсга қарашли эканлиги кўрсатилади: *Мәним қуртулмағым анда туруру* (ТФ). *Сән әсрүк кәлмәкиң мунда хата ул* (ХШ).

2. *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номига кўшилган *-лар/-ләр* аффикси одатдаги кўплик маъносини эмас, балки феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатнинг субъект билан мослашуви учун хизмат қилади: *Йусуфны өлтүрмәкләри иккидин ҳали әрмәс әрди* (ҚР). *Нәтәк ким йиғламақларыны эшиттим...* (НФ).

3. От ўрнида қўлланган бош келишикдаги *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи асосан эга, баъзан кесим ёки аниқловчи вазифасида келади.

Эгаси *-мақ/-мәк* аффиксли ҳаракат номи билан ифодаланган гапларнинг кесими асосан от ёки от туркумидаги сўзлар билан ифодаланади: *Ибраҳимга қонуқ тиләмәк фариза әрди* (ҚР). *Ғийбат қылмақ улүқ йазуқлардын туруру* (НФ).

-мақ/-мәк аффиксли ҳаракат номи келишик аффикслари билан қўлланганда ҳар бир келишик формасининг характерига мувофиқ равишда турли синтактик вазифаларни бажаради: *Азынлар айбыны көрмәкни қойғыл* (ХШ). *Илм өгрәнмәккә кәлдим* (ҚР). *Андын йаранлары қаттық сөзләмәкдин йығдылар* (ТФ).

-и(-ыш/-иш, -уш/-үш) аффиксли форма эски ўзбек тилида кам истемолда бўлиб, айрим ёдгорликларда учрайди: *Йүгүрүшдә забунрақдур* (Бобурнома). *...буларның алышы ва бериши* (Бобурнома).

-в/-ув/-үв аффикли форма кам қўлланган: *Ондын икки киши болды сақлав* (ШН).

Сифатдош формалари. Туркий тилларда сифатдош предметнинг белгиси бўлган иш-ҳаракат ва ҳолатни ҳамда бевосита иш-ҳаракат ва ҳолатни англатади. Сифатдош формаларида белги-ҳаракат маъноси билан бирга, грамматик замон маъноси ҳам мавжуд бўлади. Бу ҳол сифатдош формаларининг ҳаракат номи формаларидан фарқловчи асосий белгисини

ташкил этади. Сифатдош формаларини замон нуқтаи назардан куйидаги икки асосий группага ажратиш мумкин: 1) ўтган замонни ифодаловчи сифатдош формалари. Бу группага *-мыш/-миш*, *-дуқ/-дуқ//туқ/-түк*, *-ган/-гән//қан/-кән*, *-ан/-ән* аффикслари билан ҳосил бўлувчи формалар киради; 2) ҳозирги - келаси замонни ифодаловчи сифатдош формалари. Бу группани *-р(-ар/-әр*, *-ур/-үр*, *-ыр/-ир*, *-йур/-йүр)*, *-маз/-мәз//мас/-мәс*, *-гу/-гү-қу/-кү*, *-гучи/-гүчи//қучи//күчи*, *-дачы/-дәчи//тачы/-тәчи*, *-гли/-гли*, *-асы/-әси* ва бошқа аффикслар билан ҳосил бўлувчи формалар ташкил этади.

Ўтган замон сифатдошлари. *-ган/-гән (-қан/-кән)* аффиксли сифатдош эски ўзбек тилининг барча даврлари учун характерли бўлган ва фаол қўлланган.

Қўлланиши, маъно ва функциялари:

1. Атрибутив позицияда қўлланиб, аниқловчини ифодалайди. Аниқловчи вазифасида келган *-ган/-гән* аффиксли сифатдош атрибутив ўрам ташкил этади ва улар гап трансформациясида бўлиши мумкин:

а) эга+кесимдан иборат ўрамларда *-ган/-гән* аффиксли сифатдош предикатив бирикмани ташкил этади: *Чэрик тушкән йэргә кэлдиләр (ҚР)*. *Жумламыз рāзимиз бу икки улугым ыз сөзлэгән сөзгә (НФ)*.

б) сўз бирикмаси қолипида бўлади: *Раст сөзлэгән хатунлар бурч қылсалар...* (ТФ). *Вафа қылган кишилэргә вафа қыл (МН)*;

2. *-ган/-гән* аффиксли сифатдош отлашади ва от бажарадиган синтактик функцияларда қўлланади: *Бу йаратылган сизлэрдә болса...* (ҚР). *Мэни йаманлаган ҳалак болды (НФ)*. *Сэни көргән өзиндин йат болур (МН)*.

Отлашган *-ган/-гән* аффиксли сифатдош отга хос грамматик белгиларга эга бўлади ва шунга мувофиқ ҳар хил синтактик функцияларни бажаради:

а) *-лар/-ләр* кўплик аффиксини олади: *Аның бирлэ болганлар... бутга табынурларды (ТФ)*. *Қамуг тугганлар өлди (ҚР)*. *Йана эрмән тэгәнлэр зār болгай (ХШ)*.

б) эгалик аффиксини олади: *Мэн тамām āлым болдум, ҳэч билмэгән им қалмады (НФ)*. *Бу сизниң кэлтүргән иңиз бизгә йарамас (ҚР)*;

в) келишик аффиксларини олади: *Ул сорганыңны кэтэргил (НФ)*. *Йықылганларга андын дастгирлик йэткәй (Навоий МК)*.

3. *-ган/-гән* аффиксли сифатдош учун, соң (соңра), бирлэ, кәби, бэрү каби кўмакчилар билан қўлланади: *Сув тартқан учун ижрасын бэрәйин (ҚР)*. *Бу бир қорғанны алган билэ нэ ши ачылгай(БН)*.

4. *-ган/-гән* аффиксли сифатдош *-тэк* қўшмчасини қабул қилади: *Тилэб Шавур айытган-тэк нишанын //сорар шахзаданың турган макāнын (ХШ)*. *Муғанний муסיқий агаз қылды//атасы торбасында йыглаган-тэк (СС)*.

-мыш/-миш аффиксли сифатдош эски ўзбек тилининг барча даврларида фаол қўлланган бўлиб, унинг грамматик маъно ва функцияларининг тараққиёт даврлари икки босқичга бўлинади: биринчи босқич XV асрдан олдинги даврларни, иккинчи босқич XV аср ва ундан кейинги даврларни ўз ичига олади.

1. Ўзбек тилининг олдинги давларида *-мыш/-миш* аффиксли сифатдош формасининг қадимги грамматик маънолари ва функциялари сақланган, яъни:

а) предметнинг ҳаракат белгисини кўрсатиб, аниқловчи вазифасида келади: *Келмиш йолларына йандылар (Таф.)*. Бу қилмыш иш бирлә биз залимлардын болур-миз (ҚР);

б) эгалик аффиксларини қабул қилади: *Агар бу аймышың сөз раст эрсә,..(Таф.)*.

в) келишик аффикслари билан қўлланиб, гапнинг иккинчи даражали бўлақларини ифодалайди: *Эшиткил бу газалда ишләридин// Муҳаммад хожса бәг аймышларыдын (МН)*. *Шамъун булардын қачмышда сувсамыш эрди (ҚР)*.

2. Ўзбек тилининг XV аср ва ундан кейинги тараққиёт давларида *-мыш/-миш* аффиксли сифатдошнинг грамматик маънолари ва функциялари чегараланган бўлиб, унинг асосан ўтган замон феъли сифатида қўлланиши давом этган.

Ўтган замон сифатдошини ясовчи *-дуқ/-дүк* аффикси қадимги ёдгорликлар тилида *-туқ/-түк* кўринишида ҳам қўлланган. Грамматик маънолари ва функциялари жиҳатидан *-мыш/-миш* аффиксли сифатдошга ўхшайди: *Макка ачылдуқ кун болды (Таф.)*. *Йусуфга йыгладуқум көзүмни ақарды (ҚР)*

Ҳозирги - келаси замон сифатдош формалари.

-р аффиксли форма. Бу аффикс *-р*, *-ар/-эр*, *-ур/-үр*, *-ыр/-ир*, *-йур/-йүр* вариантларда қўлланган бўлиб, булардан қайси бирининг ишлатилиши шу аффиксни қабул қилувчи феъл негизининг характериға, унинг қандай товуш билан тугаган бўлишиға боғлиқ.

Ундош билан тугаган бир бўғинли феълларнинг бир группасиға *-ар/-эр*, бошқаларига *-ур/-үр* вариантлари (*қач+ар, кэт+эр, бар+ур, бил+үр*), ундош билан тугаган икки ва ундан ортиқ бўғинли феълларға *-ур/-үр* вариантлари қўшилади (*қайтар+ур, эшит+үр, уруш+ур, кэлтүр+үр, қайтарыл+ур, көрсәтил+үр* каби). Баъзи манбаларда ундош билан тугаган айрим феълларға *-ыр/-ир* формасида қўшилиши ҳам учрайди.

Унли билан тугаган феълларға *-р* ёки *-йур/-йүр* вариантлари қўшилади (*башла+р* ёки *башла +йур*, *ишлә+р* ёки *ишлә+йүр*).

Ёзма ёдгорликлардан маълум бўлишича, туркий тиллар тараққиётининг қадимги давларида унли билан тугаган феълларға *-йур/-йүр* вариантлари қўшилиши характерли бўлган. Масалан, Ўрхун-Енисей ва қадимги уйғур тили ёдгорликларида бундай феълларға асосан *-йур/-йүр* вариантлари қўшилган, XI- XII асрларға оид ҚБ, ХХ ва бошқа манбаларда ҳам кўпинча шу вариантлари қўшилган. Унли билан тугаган феълларға *-р* ёки *-йур/-йүр* қўшилиши ҳақида Махмуд Кошғарий ҳам маълумот берган. Унинг кўрсатишича, бундай феълларға *-р* ўрнида *-йур/-йүр* қўшилиши XI асрда арғулар тили учун хос бўлган.

-р аффиксли сифатдошнинг бўлишсиз формаси *-маз/-мәз// -мас/-мәс* аффикси ёрдамида ҳосил бўлади. Бу аффиксининг жарангли *-маз/-мәз* вариантлари ўғуз группасидаги туркий тиллар учун хос бўлиб, қипчоқ ва

қарлуқ группасидаги туркий тилларда асосан жарангсиз *-мас/-мәс* вариантлари қўлланади. Ўрхун-Енисей ва қадимги уйғур тили ёдгорликларида ҳам фақат жарангли *маз/-мәз* вариантлари қўлланган бўлиб, ҚБда *-маз/-мәз* ва *-мас/-мәс* вариантлари параллел истемолда бўлган.

-р аффиксли сифатдошнинг қўлланиши, маъно ва функ-циялари:

а) аниқланмиш вазифасида келган сўз *-р* аффиксли сифатдош ифодалаган иш-ҳаракатнинг субъекти бўлади: *Бу ақар арығ ким, сәңә бәрдим,... (ТФ). Көрә билмәз киши бағрын тилиңиз (ХШ). Көңул бәрмә көңул бәрмәс кишигә (СС);*

б) *-р* аффиксли сифатдош англатган иш-ҳаракатнинг субъекти аниқланмишдаги эгалик аффикси орқали ифодаланади: *Тугрур ағрыгы кирди эрсә, Марйам қах тутды (ТФ). Көни сөзл әй үр көңлүн бар эрсә, айғыл (ҚР).*

2. *-р* аффиксли сифатдош от ўрнида қўлланганда отга хос грамматик белгиларга эга бўлади ва шунга мувофиқ ҳар хил синтактик функцияларни бажаради:

а) эгалик аффикслари билан қўлланади: *Лек мумкин дурур дава қылурум//сағй этиб ҳажсатың рава қылурум (Навоий СС). Жаҳанда сәндин өзгә йоқ тил әрим (ХШ);*

б) келишик аффикслари билан қўлланади: *Сәниң ишқыңда сайрарға Харазмий... (МН). Бизниң кәлүримизни эшитиб, қачыб бу айтылган уч йуртға бардылар (Ш.тар.).*

3. *-р* аффиксли сифатдош кўмакчилар билан қўлланади: *Олтурур учун қабыл йер эрди (БН). Әлмәсдин бурун ачыб көзүмни..(Навоий ФШ).*

-ғу/-ғү (-қу/-кү) аффиксли сифатдош. Қўлланиши, маъно ва функциялари:

1. Атрибутив позицияда қўлланиб, аниқловчини ифодалайди, Бунда *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдош атрибутив оборотни ташкил этади ва бундай оборотларда сифатдош формасидаги феълдак англашилган иш-ҳаракатнинг субъекти икки хил йўл билан ифодаланади:

а) аниқланмиш вазифасида келган сўз *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдош ифодалаган иш-ҳаракатнинг субъекти бўлади: *Мәним илкимдин кәлмәгү иш билгүрди (ТФ). Тузуб йәттиләр ав а в л а г у йәргә (ХШ);*

б) *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдош англатган иш-ҳаракатнинг субъекти аниқланмишдаги эгалик аффикси орқали ифодаланади: *Сөзләгү күчүм йоқ (ҚР). Сәниң йәгү ашың сәни Хизр йалавач табару баилағай (ТФ).*

2. *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдош от ўрнида қўлланганда отга хос грамматик белгиларга эга бўлади ва шунга мувофиқ ҳар хил синтактик функцияларни бажаради: *Қайда барғусыны билмәгәйләр (ТФ). На қылғусы билмәс болды (НФ).*

-ғучы/-ғүчи (-қучы/-күчи) аффиксли форма *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдошга шахс отини ясовчи *-чы/-чи* аффикси кўшилиши билан ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам бу формада феъллик хусусияти кучсизланиб, от туркумига яқин туради: *К у ч қылғучы зәлим эрди (ТФ). ҚҚуйашның әсиз көзни қайтарғучы қудрати бар (ҚР). Ошул тағ қазғучы Фархәдны көрсүн (ХШ);*

-дачы/-дәчи (-тачы/-тәчи) аффикси билан ясалган сифатдош ҳам қадимги ёдгорликлар тилида фаол қўлланган бўлиб, ўзбек тилида XV асрга

қадар қўлланиб келган: *Мен сениң төрүттәчиң, йараттачың-мен (Таф.). Биз йерни көкни төрүттәчи тәңригә табынур-миз (Таф.).*

-ғлы/-гли аффиксли сифатдош ҳам эски ўзбек тилининг илк даврларида кенг қўлланган бўлиб, маъно ва функциялари бўйича *-дачи/-дәчи* аффиксли сифатдошларга ўхшайди: *Кимәрсә маңа раҳм қылмағлы йоқ (ҚР). Тушиндә көрди ким, к э л и г л и к э л д и (НФ).*

-адурған/-әдүргән аффиксли сифатдош. Бундай сифатдошлар XV асрдан кейин қўлланган: *Мени шайдә қыладурған бу көңүлдүр, бу көңүл, хәр-у расвә қыладурған бу көңүлдүр, бу көңүл (Лутфий). Кәбулдын күч келәдүргән жыҳатыдын султәнға қошула алмайдурлар (Бобурнома).*

Равишдош формалари. Эски ўзбек тилида қуйидаги аффикслар билан равишдош ҳосил қилинган:

-б(-ыб/-иб,-уб/-уб) аффиксли равишдош. Қўлланиши, маъно ва функциялари қуйидагича:

1. Шахсли феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини кўрсатиб, равиш ҳолини ифодалайди. Бунда равишдош ифодалаган иш-ҳаракат билан шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракат ўртасидаги вақт муносабати қуйидагича икки хил бўлади:

а) равишдош ифодалаган иш-ҳаракат шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатдан олдин бажарилади. Бундай ҳолларда равиш-дош асосан ҳаракат маъносини ифодаловчи феъллардан иборат бўлади: *Буйурдылар ким, хужрасын бузуб, туфрәгын хәнақәхдын ташқару ташласунлар (Навоий МН). Бухәрәдын қавун келтүрүб, бир мажлисда кестүрдүм (БН).*

б) равишдош ифодалаган иш-ҳаракат шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракат билан бир вақтда бажарилади. Бунда ҳар иккала иш-ҳаракат ҳам одатда такрорланувчи, давомли бўлади: *Чықтылар қорғаныға чапқылашыб (ШН). Қайда көрсәм наъл нақшыны өпәр-мен йуз сүрүб (Фурқат).*

2. Шахсли феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш вақтини кўрсатиб, пайт ҳолини ифодалайди ёки пайт эргаш гап-нинг кесими вазифасида келади: *Йахуда бир сөзни эшитиб уру қобди (ҚР). Ахшам н а м а з ы қылиб эвингә кирди (НФ).*

3. Шахсли феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг юзага кели-шидаги сабабни кўрсатиб, сабаб ҳолини ифодалайди ёки сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Андын қорқуб башым ақарды (ҚР). Агар айсам башымдын кәчмишин мән//та н ы р к а б бармагын тишләгәй-сән (ХШ).*

4. *-б* аффиксли равишдош ифодалаган иш-ҳаракат кейинги феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг аксини кўрсатади, яъни равишдош ифодалаган иш-ҳаракат билан кейинги феълдан англашилган иш-ҳаракат бажарилиши нуктаи назардан бири иккинчисига зид бўлади. Шунинг учун бундай ҳолларда кейинги феъл кўпинча бўлишсиз формада қўлланади: *Сиз кәлиб, ани кәлтүрмәсәңиз,сизгә дақы бугдай бәрмәз-мән (ҚР). Бу бугдай көргәзиб, арпа сатар ул (ХШ).*

5. Равишдошнинг *-б* аффиксли формаси боғловчилик вазифа-сини ҳам бажаради, яъни гапда уюшиб келган феълларнинг ол-дингиси (ёки олдингилари) шу равишдош формасида келиб, уюшиқ бўлақлар ўртасидаги

боғланишни кўрсатади: *Бу йалганчилар мэни тутуб, азымга қан суртуб, сэңа келтурдилэр (ҚР). Аны тахт узэ кэчириб, башына таж қойуб, мамлакатни аңа таслим қылыңыз (СС).*

-а/-ә(-й) аффикси билан ясалган равишдош куйидаги хусусиятларга эга:

1. Якка ҳолда қўлланади. Бунда шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдиради: *Бир кун Исмаил авқа бармыш эрди, Ибрāҳимны көрә келди (ҚР). Йүзүңдин эмди аңа ашина тиләй келдим (Лутфий).*

2. Қўшма феълнинг компоненти бўлиб келади: *Йол башында тура қалды Мирза (ШН). Иттифақ қыла алмай, паришāн барыб...(БН).*

3. Кўпинча такрор қўлланади. Бунда ҳам шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолати кўрсатилади: *Фырāқ отына йана-йана келдим (Лутфий). Тамшый-тамшый аны қылай нөш (Навоий МЛ)*

-у/-ү(унлидан кейин –йу/-йү) аффикси билан ясалган равишдош қадимги ёдгорликларда кенг қўлланган бўлиб, эски ўзбек тилида XV асрга қадар анча актив истеъмолда бўлган, маъноси, функцияси бўйича –а/-ә(-й) аффиксли равишдошга яқин туради.

Мисоллар: *Көз йашы йыглайу, тушәйин дер айақына (Саккокий). Аңа қаршу туру билмәди (ҚР). Қарындашлары аны авга алу бардылар (ҚР). Кишиләр Муса йалавачқа кәлү башладылар (ТФ).*

Равишдош ясовчи –бан/-бән (ундошдан кейин: -ыбан/-ибән//-убан/-убән) аффикси –б (-ыб/-иб//-уб/-үб) аффиксига –ан/-ән кўшилиши билан ҳосил бўлган. Эски ўзбек тилида шеърий асарларда ишлатилган бўлиб, функцияси ҳам чегараланган. Бу равишдош шакли шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, сабабини кўрсатади. Мисоллар: *Чықты ул мыңча киши атланыбан// иш қылуға барысы қатланыбан (ШН). Қучубан йыгладым атам айағын (Фурқат). Ул анда қолдыса азиз қадашым//ҳам биргә келибән болуб йолдашым (ХШ).*

-галы/-гәли//-қалы/-кәли аффикси билан ясалган равишдош ҳам туркий тилларда қадимдан кенг қўлланиб келган бўлиб, эски ўзбек тилида ҳам актив истеъмолда бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикс –гани(-қани/-кани) кўринишида ишлатилади.

Бу равишдош шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги мақсадни билдиради. Мисоллар: *Ул ҳанақаҳға ойнагалы кирдиләр (Нав. МН). Малик анларны өлдүргәли қасд қылды (Таф.). Йүсуфны көргәли зинданга келүр эрдиләр (ҚР).*

-гач/-гәч/-қач/-кәч билан ясалган равишдош қадимги ёдномаларда учрамайди. Эски ўзбек тилида, асосан, XV асрлардан бошлаб кузатилади.

Бу равишдош пайт маъносини билдиради, яъни бу равишдош ифодалаган иш-ҳаракат тугаши билан шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракат бошланади. Мисоллар: *Йана шам олгач, олдылар бары маст (Нав. СС). Ачылгач келиб эртәси хужрасы//қылуғ жан-у жанжал ҳар эртәси (Муқ.).*

-гунча/-гүнчә//-қунча/-күнчә аффикси билан ясалган равишдош эски ўзбек тилида анча кенг истеъмолда бўлиб, қадимги ёдгорликларда кам қўлланган.

Бу равишдош ҳам пайт маъносини билдиради, яъни равишдош ифодалаган иш-ҳаракат бошлангунга қадар шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракат юзага чиққан бўлади ёки давом этган бўлади. Мисоллар: *Хан йеткунча ани қуладылар (ШН). Лутфий мискиндин өлгүнчә дуа болсун сеңә (Лутф.).*

Савол ва топшириқлар.

1. Эски ўзбек тилида ҳаракат номи қандай кўшимчалар билан ҳосил қилинган?
2. Сифатдош шакли ҳосил қилувчи кўшимчаларни сананг.
3. Равишдошнинг ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайдиган қандай шакллари мавжуд.

Таянч тушунчалар:

Феълнинг функционал формалари – феълнинг нутқда қўлланиш шакли.

Ҳаракат номи – иш-ҳаракатнинг атамаси бўлиб, отга хос сўз ўзгариш хусусиятига эга бўлган ва гапда от бажарган вазифаларни бажаришга мос бўлган феъл шакли.

Сифатдош – предметнинг белгиси бўлган ҳаракатни, баъзан иш-ҳаракатни тўғридан-тўғри англатадиган феъл шакли.

Равишдош – ҳаракатни иккинчи бир иш-ҳаракат белгиси сифатида англатадиган, гапда ҳол ва эргаш гап кесими бўлиб келишга мослашган феъл шакли.

Соф феъл – буйруқ-истак, шарт ва баъзан аниқлик майллари ҳамда уларнинг замонлари маъноларини ифодалаб, ҳар доим тусланиш тизими элементи (унсури) сифатида йўлланадиган, гапда фақат кесим вазифасида келишига мос феъл шакли.

Эски ўзбек тилида майл ва замон формалари

Режа:

1. *Майл ва замон формалари ҳақида тушунча.*
2. *Эски ўзбек тилидаги тусловчи аффикслар.*
3. *Буйруқ-истак майли формалари.*
4. *Шарт-истак майли формалари.*

Ўзбек тилида, шу жумладан, туркий тиллардаги майл ва замон формалари, майл ва замон формалари муносабати мунозарали масалалардан ҳисобланади. Туркий тиллардаги майл ва замон формалари учун махсус аффиксларнинг йўқлиги бундай мунозарага сабаб бўлмоқда.

Маълумки, майл иш-ҳаракатнинг воқеъликка муносабатини ифодалаб, феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш хусусиятини, имкониятини, яъни, реал воқеликка, шароитга боғланганлигини билдиради. Масалан, *борди* феъли иш-ҳаракатнинг реал бажарилганлигини, *ишла* феъли иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳақидаги буйруқни ифодалайди.

Грамматик замон эса иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтга муносабатини ифодалайди. Демак, майл категорияси замон категориясига нисбатан кенгдир. Лекин ҳамма майл формаларида ҳам грамматик замон маъноси бир хилда мавжуд бўла бермайди. Масалан, аниқлик майлида ҳар учала замон, буйруқ-истак ва шарт майлида эса фақат келаси замон формалари мавжуд бўлади.

Ўзбек тилидаги майл ва замон формалари ҳақида тусланиш тушунчасисиз фикр юритиб бўлмайди. Шу муносабат билан тусланиш тарихи ва унинг хусусиятига тўхталамиз.

Эски ўзбек тилида майл формалари қуйидаги уч туркумга бўлинади: *буйруқ-истак, шарт-истак, аниқлик*.

Туркий тилларда феъл тусланиши тарихан сифатдош (кейинчалик равишдош) формалари асосида, яъни майл ва замон формалари сифатдош формалари асосида асосида шаклланган (буйруқ-истак майли бундан мустасно). Кейинчалик бундай формалар таркибидаги сифатдош аффиксларининг айримлари сезилмас даражага келиб қолган. Масалан, *-дуқ/-дүк//туқ/-түк* сифатдош аффикслари *-ди/-ды//ти/-ты* аффиксига айланган, айримлари эса ҳозирги ўзбек тилида жуда каммаҳсул аффиксга айланган.

Эски ўзбек тилида тусловчи аффиксларнинг уч типи қўлланишда бўлган. Булар қуйидагилар:

1. I тип тусловчилар ёки тўла тусловчилар:

	Бирлик	Кўплик
I шахс	-мен	-биз, -миз
II шахс	-сен	-сиз
III шахс	-	-

2. II тип тусловчилар ёки қисқарган тусловчилар:

I шахс	-м	-қ/-к
II шахс	-ң	-ңыз/-ңиз/-нуз/-нүз/
III шахс	(-сы/-си)	-

3. III тип тусловчилар феълнинг буйруқ-истак майлида қўлланади.

Тўла тусловчилар сифатдош ва равишдош формаларига ҳамда *-ғай/-гәй//қай/-кәй, -мақда/-мәкдә* аффиксли формаларига қўшилади. Қисқарган тусловчилар *-ди/-ды//ти/-ты* аффиксли аффиксли, шарт формадаги феълларга ва *-ғу/-ғү//қу/-кү* аффиксли формаларга қўшилади.

Шуни айтиш лозимки, тўла тусловчилар қадимги туркий ёдгорликларда *-ди/-ды//ти/-ты* аффиксли формадан кейин ҳам қўлланган. Масалан, *басдымыз, буздымыз (КТ)*. Бу ҳолат эски ўзбек тилининг дастлабки ёдгорликларида ҳам қўлланган: *Эшиттимиз тақы билдимиз тедиләр (ҚР)*.

Шахс-сон аффикслари тарихан кишилик олмошларининг ривожланишидан пайдо бўлган. Буни М.Кошғарийнинг маълумотидан ҳам билса бўлади. XI асрда ўғузлар, кипчоқларнинг айримлари ўтган замон маъносини ифодалаш учун –*дук/-дук/-туқ/-тук* аффиксини ишлатиб, улар олдидан кишилик олмошларини қўллаш уларнинг қайси шахсда эканлигини билдирган: *Мен йа қурдуқ (мен ёй қурдум), биз йа қурдуқ, ол келдук (у келди), олар эвгә кирдук (улар уйга кирдилар).*

Кейинчалик кишилик олмошлари феълдан кейин ҳам келтириладиган бўлган: *мен бардуқ мен (мен бордим), сен бардуқ сен (сен бординг)* каби. Бунда шахс-сон маъносини ифодалаш учун кишилик олмошларини икки марта келтиришга зарурат бўлмай қолган. Шунинг учун феъл олдидан келган кишилик олмошлари кўпинча тушириб қолдириладиган бўлиб, кейингиси сақланган ва шахс-сон кўрсаткичи сифатида тасаввур қилинган.

Буйруқ-истак майли формалари. Буйруқ-истак майли формаларида ҳам буйруқ, ҳам истак маънолари мавжуд, яъни, I шахс формаларида истак, II шахс формаларида буйруқ, III шахс формаларида эса ҳам истак, ҳам буйруқ маънолари мавжуд.

Эски ўзбек тилида буйруқ-истак майли кўп формали бўлиб, улар қуйидагича ҳосил бўлади:

I шахс бирлик формалари:

-*(а)йын/-э)йин.* Бу форма барча даврларда кенг қўлланган: *Күчүм йетмишчә көп хидмат қылайын (МН). Кимгә изхәр әйләйин (Мунис).*

-*(а)й/-э)й.* XIV асрдан кейинги ёдгорликларда қўлланади: *Гүл келди йүзүң давридаким, хусн сатай деб (Лутфий). Мен қашың мехрәбына әлтәй дуәдын ийдлық (Атоий).*

-*гайын/-гәйин// -гайым/-гәйим.* XV асрдан олдинги ёдгорликларда учрайди: *Кимгә дегәйим нечүк қылайым, билмән, мен буйла йырақда, ул йақынрақ жәндын (Сайфи Сароий). Карам қылыб, қулақ тутсаң, жаваб айгайым (Сайфи Сароий).*

-*(а)йым/(э)йим.* XV асрдан олдинги даврларда қўлланган бўлиб, кейинги даврларда эса айрим ёдгорликларда баъзан учраб қолади: *Мен қарындашларым бирлә кеңәшәйим (ҚР). Сениң үчүн шаҳарда бир йахшы имәрат қылайым (Сайфи Сароий).*

Юқоридагилардан ташқари, «Қиссаси Рабғузий», «Тафсир», «Хисрав ва Ширин» асарларида –*гам/-гәм* аффикси ҳам I шахс буйруқ-истак майли формасини ҳосил қилган: *Фазл қылгам ва аңа артуқ бергәм (Тафсир). Бирини қурбан қылгам (ҚР).*

I шахс кўплик формалари. Буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги қуйидаги аффикслар билан ҳосил қилинган:

-*галым/гәлим, -гғалың/-гғалиң, -(й)алым/-(й)әлим.* Бу аффикслар XV асрдан олдинги давр ёдномаларида учрайди: *Эй рабб, бизгә фарман бергил, көккә азғалым (Тафсир). Сиз он қой келтүрүң, бишүрүң, этини йегәлиң (ҚР). Ҳалымыз эзгү болмаз, нетәк қылалым (ҚР).*

Бу аффикс баъзан лаб унлиси билан –*алум/-әлүм* формасида ҳам келади: *Бу эр улуг сөз сөзләйү турур, кетәлүм тедиләр (ҚР).*

-галы/-гали. XVI-XVII аср ёдномаларида учрайди: *Ҳеч йаманлық аңа йавутмагалы// сени телмуртуб аны тутмагалы (ШН). Биз сени тутуб бермәгәли тедиләр (Ш.тар.).*

-(а)лың/(ә)лиң. XVIII асргача бўлган ёдномаларда учрайди: *Асбаб қуруңлар, Эран шахрына баралың (Тафсир). Не болса болсун, уш башдын кечәлиң//Бу сурат разыдын парда ачалың (XIII).*

-(а)лы/(ә)ли аффиксли форма XV-XVII асрлар учун характерли бўлиб, бу даврда буйруқ-истак майли I шахс кўплик маъносини ифодалашнинг асосий формаси сифатида ёдгорликларда кенг қўлланган: *Эмди сөзниң аслыга шуруъ қылалы (Навоий МК). Андижанга чекәли бизләр лашкар//түзәли ул сары аҳаңы сафар (ШН).*

-(а)лық/(ә)лик. XIV асрдан бошлаб қўлланади: *Хасмлық қылса, қылалық фани (ШН). Өзимизни аҳвалымызны алайық (Ш.турк).*

-(а)йлық/(ә)йлик. XIX асрдан бошлаб кенг қўллана бошлаган: *Берәйлик иккимиз ҳам аңа ләшкәр/ болуб жәң әйләсүн сардәри әскәр (Фурқат). Эй йахшылар, келәйлик, бир жайга йығылышайлық, ойнайлық, күләйлик, амән болайлық (Муқимий).*

II шахс бирлик формалари. Буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик маъноси эски ўзбек тилида асосан –*гыл/-гил//–қыл/-кил* аффикси билан ясалган форма орқали ифодаланган: *Эшиткил эмди ҳам бир хуш ҳикаят (МН). Барыб ул ханны саламат тутқыл (МН).*

Буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик формаси эски ўзбек тилида – *гин/-гин//–қын/-кин* аффикси билан ҳам ясалган. Бу аффикс –*гыл/-гил//–қыл/-кил* аффиксининг фонетик варианты бўлиб, нисбатан кейинги даврларда пайдо бўлган: *Келгин кә, фирақың отыда қалмады ҳалым (Лутфий). Мен дедим ким, раст айтқын (БН). Баққын, экин пишәр-му афтаб көрмәй (Муқимий).*

Маълумки, ҳозирги ўзбек тили ва бошқа туркий тилларда буйруқ-истак майлининг II шахс бирлиги кўпинча аффиксиз қўлланади, яъни формал жиҳатдан феъл негизига тўғри келади. Бу ҳолат эски ўзбек тилида ҳам кенг кузатилади: *Тақы йуз мың алтун келтүр (ҚР). Қарақчы көзләриңдин бир қыйа бақ (Атоий). Адл қулагы-ла эшит ҳалымы (Муқимий).*

Шеърый асарларда буйруқ-истак майли II шахс бирлиги аффиксиз қўлланганда, баъзан –*у/-ү* унлиси орттирилади. Бу ҳол Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро шеърларида учрайди: *Эй саба, аввара көңлүм истәйү ҳар йан бару// Вади-йу таг-у бийәбәнларны бир-бир ахтару. Ахтарурда тапсаң ул көңлүмки, мажнун шивадур// ҳар нечүк болса әдәм саҳрәсы сары баишқару.*

Мисоллардаги *бару, ахтару, баишқару* феъллари *боргин, ахтаргин, боишқаргин* маъносини ифодалайди.

Буйруқ-истак майлининг II шахс кўплик формалари.

Эски ўзбек тилида буйруқ-истак майлининг II шахс кўплиги учун қуйидаги формалар қўлланган:

-*н*(ундошдан кейин: –*ың/-иң//–уң/-үң*). Эски ўзбек тилининг барча даврларида кенг қўлланган: *Эй пари рухсарлар, бизгә ниғаҳ әйләб отың//бир*

назар бирлә гаданы падшаҳ әйләб отың (Лутфий).Өзгә қылмаң бу дегән сөзүмни (ШН).

-ңыз/-ңиз(ундошдан кейин: -ыңыз/-иңиз//-уңыз/-уңиз//-уңуз/-үңүз).Бу форма эски ўзбек тилида нисбатан кам қўлланган: *Аҳбаб, йигитликни ганимат тутуңуз//өзни қарылық меҳнатыдын қорқутуңуз (Навоий МК). Бу кишигә ул чақлы нимәрсә бериңиз (Ш.тар.)*

-ңлар/-нләр(ундошдан кейин: -ыңлар/--иңләр//уңлар/-үңләр) аффикси билан ясалган форма эски ўзбек тилида кам қўлланган: *Анда барыб, отав суқуб келиңләр (Ш.тар.). Хизматымы йахшы ққылыңлар билиб (Муқимий).*

-ңызлар/-ңизләр (ундошдан кейин: -ыңызлар/-иңизләр) аффикси билан ясалган форма ҳам эски ўзбек тилида кам қўлланган: *Атайи ҳақын анда истәңизләр (Атоий). Фарйад қылыб айтыб турур: мени өткәзиңизләр теб (Ш.тар.).*

III шахс формалари. Буйруқ-истак майлининг III шахс бирлик формаси эски ўзбек тилида –сун/-сүн аффикси билан ҳосил қилинган (*барсун, келсүн*), кўплик формаси эса бирлик формасига –лар/-ләр аффиксини кўшиш билан ҳосил бўлади (*барсунлар, келсүнләр*). Бу аффикснинг –сын/-син формаси ўтмишда ўғуз ва қипчоқ группасидаги туркий тиллар учун характерли бўлиб, ўзбек тилида асоан XIX асрдан бошлаб учрайди.

Алишер Навоий асарларида буйруқ-истак майлининг III шахс бирлик маъноси феъл негизига –дик кўшилиши билан ҳам ифодаланган.Бу аффикс фақат юмшоқ вариантда бўлиб, сингармонизм қонунига бўйсунмайди: *Чекибтур саъй этиб бисйар-бисйар/ йүдик баитын айақ зинҳәр-зинҳәр. Йүгандын соң суйуб айвандын алдик/ ҳаририн сувга йāхуд отга салдик (Фарҳод ва Ширин).*

Келтирилган мисоллардаги *йүдик, алдик, салдик* феъллари *ювсин, олсин, солсин* маъносини ифодалайди.

Шарт майли. Шарт майли формасининг ясалишида эски ўзбек тили билан ҳозирги ўзбек тили ўртасида деярли фарқ йўқ.

Шарт майли аффикси эски ўзбек тилида –са/-сә кўринишида қўлланган: *барса, келсә* каби. Бу аффикс дастлаб –сар/-сәр формасида қўлланган: *барсар, келсәр* каби.

Шарт майли формасига шахс-сон кўшимчаларининг кўшилиши қуйидагича бўлган:

1. Шарт майли аффикси –сар/-сәр формасида қўлланганда, шахс-сон аффиксларининг фақат тўла вариантлари кўшилган: *барсар-мен, келсәр-сен, барсар-биз* каби.

2. –са/сә формасида қўлланганда, шахс-сон аффиксларининг қисқарган вариантлари кўшилган: *барсам, келсәм, барсалар* каби.

XI-XIV асрларда эса тўла вариантлари ҳам кўшилган: *барса-мен, келсә-сен* каби.

Шарт феълининг аналитик формалари:

-са/-сә эрди: Тапсам эрдиким, недур андын мурād (Навоий ЛТ). Кашки Йусуфны көрмәсә эрдим (ҚР).

-ди/-ды//-ти/-ты эрсэ: Қойдум эрсэ бу машакқат жаныма (Навоий ЛТ).
Идрис шагирди бирлә муңа тапынды эрсэ, биз ҳам тапынур-биз (ҚР).

-мыш/-миш эрсэ. Кел, мениң бағрымны көр, йуз пәра ҳар бир дағыда//
көрмиш эрсэн бағара гар ләлаи садбарг кам (Мунис).

Савол ва топшириқлар

1. Майл деб нимага айтилади?
2. Замон тушунчасига изоҳ беринг.
3. Эски ўзбек тилидаги тусловчиларнинг гуруҳлари ва хусусиятларини айтиб беринг.
4. Буйруқ-истак майлида қайси аффикслар иштирокэтади?
5. Шарт майли формаларига манбалардан мисол келтиринг.

Таянч тушунчалар:

Майл – иш-ҳаракат (ҳолат)нинг реал воқеликка муносабатини билдиради.

Замон – иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтга муносабатини билдиради.

Тусланиш – феълнинг шахс-сон аффикслари билан ўзгариши ва парадигма ҳосил қилиши.

Буйруқ-истак майли – бир парадигма ҳосил қилувчи ва буйруқ семаси етакчи бўлган феъл майли тури.

Шарт майли – бир парадигма ҳосил қилувчи шарт семали феъл майли тури.

Эски ўзбек тилида майл ва замон формалари(давоми)

Режа:

1. Аниқлик майли. Ўтган замон феъллари.
2. Ҳозирги ва келаси замон феъллари.
3. Феъл нисбатлари.

Аниқлик майлида ҳар учала грамматик замон мавжуд: ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон. Аниқлик майлидаги ҳар бир замон бир неча формани ўз ичига олади ва бу формалар шу замон чегарасида турли маъно оттенкаларини ифодалашга хизмат қилади.

Ўтган замон феъллари. Ўтган замон феъли тузилиши жиҳатидан даставвал қуйидаги икки группага бўлинади: 1) ўтган замон феълнинг содда (синтетик) формалари; 2) ўтган замон феълнинг аналитик формалари. Шуни айтиш лозимки, ўтган замон феъллари –ди/-ды/-ти/-ты аффиксли

феъл формалари ва феълнинг сифатдош, равишдош шаклларига тусловчи аффиксларнинг кўшилишидан ҳосил бўлади.

Ўтган замон феъли содда (синтетик) формалари эски ўзбек тилида қуйидагича ҳосил қилинади:

-ды/-ди// -ты/-ти аффикли форма. Бу форма эски ўзбек тилининг барча даврларида кенг қўлланган ва у ушбу аффиксга қисқарган тусловчиларни кўшиш билан ҳосил қилинади: *Элчи бу сөзларниң барчасын айтды (Ш.тар.). Видәлашыб муражиат марāсымыны ада қылдуқ (Фурқат).* Тусланиш парадигмаси: *бардым, бардың, барды// бардуқ, бардыңыз, барды(лар).*

-мыш/-миш аффиксли форма ҳам туркий тилларда қадимдан актив қўлланган бўлиб, эски ўзбек тилида ҳам анча кенг истеъмолда бўлган: *Аруқны ул таш үскүндә йолда унутмыш-мен (ҚР). Фурқатыңдын болмышам зār-у заиф (Лутфий).*

-дуқ/-дүк аффиксли форма. Ўтган замон сифатдошининг –дуқ/-дүк аффиксли формаси қадимги ёдгорликлар тилида кенг истеъмолда бўлиб, ўтган замон феъли функциясида ҳам қўлланган. Бу сифатдош ўтган замон феъли функциясида XIII-XIV асрларга оид ёдгорликлардан «Тафсир»да ҳам қўлланган бўлиб, унга кўпинча *турур* ҳолат феъли кўшилиб келган: *Мунда айтур қылдым теб, валекин қылмадуқ турур. Хеч көз андағ көрмәдүк турурлар, хеч көңүл аның-дек санмадуқ болур.*

-ган/-гән// -қан/-кән аффиксли ўтган замон сифатдошининг ўтган замон функциясида қўлланиши асосан XIII-XIV асрлардан бошлаб кузатилади: *Тақы ҳақиқатда мен қорқутган-мен (Тафсир). Ақл-у жан аламыға ишқ отыны салган-сен (Лутфий).*

-б(-ыб/-иб/-уб/-үб) аффиксли равишдош асосида ясалган ўтган замон феъли. Бу феъл шакли эски ўзбек тилида қуйидагича уч хил қолипда қўлланган:

а) *барыб турур-мен.* Бу форма асосан XV асргача қўлланган бўлиб, баъзан XV асрга оид ёдгорликларда ҳам учрайди: *Ибраҳим тевәдин инмәккә ант ичиб турур-мен, теди (ҚР). Қачан көрсәләр аны ким, ваъда қылыб турурлар (Тафсир);*

б) *барыбтур-мен/барыбдур-мен.* Унинг қўлланиши XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кузатилади: *Болубтур-мен бу кун беганалар-дек (Атоий). Учғалы пар чықарыбтур көңлүм (Мунис).*

в) *барыб-мен* типидagi форма XV асрдан бошлаб кенг қўлланган: *Бағайат көңлүмизни шад этиб-сен (Навоий ФШ). Сиз ҳам туна кун урушуб бастуруб-сиз (БН).*

Ўтган замон феълнинг аналитик формалари.

Эски ўзбек тилида ўтган замон феъли аналитик формаларининг қуйидаги турлари қўлланган:

-мыш/-миш эрди. Бу форма эски ўзбек тилида XV асрга қадар кенг қўлланган бўлиб, кейинги даврларда кам учрайди: *Мениң ҳар не ҳāлымны билмиш эрдиң (Мунис). Бир кун Исмайил авқа бармыш эрди, Ибраҳимны көрә келди (ҚР).*

-ган/-гән//-қан/-кән эрди. Бу форма XIV асрдан бошлаб кузатилади: *Қыйнаган эрдүк анларны, куфр келтүрдиләр (Тафсир). Астрәбәдда айтқан икки матлаи тугәнмәй қалған эрди (Навоий МН).*

-ды/-ди//-ты/-ти эрди. Бу форма қадимги ёдгорликлар тилида кенг қўлланган, эски ўзбек тилида XV асрга қадар кенг истемолда бўлган: *Йусуфны отагда қойдуқ эрди, биз келгинчә Йусуфны бөри йемиш (ҚР). Анлар қачтылар эрди, малик Дақйунус йәрын билди қачмышларыны (Тафсир).*

-дуқ/-дук эрди. Бу форма XIII-XIV асрларга оид ёдгорликлардан «Тафсир»да анча кенг қўлланган: *Мен бутларны көрмәдүк эрдим, турдум, Маккага бардым, көрдүм.*

-б турур эрди формаси XIII-XIV асрларда кенг қўлланган бўлиб, кейинги даврларда учрамайди: *Сизгә назәра қылыб турур эрдим (ҚР). Тақы анда ким, сиз кизләниб турур эрдиңиз (Тафсир).*

-а/-ә(й)турур эрди, -а/-ә(й)дур эрди. Бу формалар бир фонеманинг икки хил кўриниши билан фарқланади, холос.

-а/-ә(й) турур эрди формаси XIII-XIV аср ёдгорликларида қўлланган: *Ләшкәрниң соңыда келә турур ердим (Ш.тар.).*

XIII-XIV аср ёдгорликларида бу формада –а/-ә(й) аффикси билан бирга, -у/-ү, -йу/-йү, -йа/-йә аффикси ҳам иштирок этган: *Бир оғлан билә келү турур ердим (Раб.). ...йылқылар күтәйә турур ерди (ЎН).*

-а/-ә(й)дур эрди формасининг қўлланиши XV асрдан бошлаб кузатилади: *Умрумызда мунча фарәгат қылмайдур эдүк (БН). Бу фурсатта ким, «Мубаййин»ни назм қыладур едим (БН).*

-р(-ар/-әр//-ур/-үр) эрди. Бу форма –р(-ар/-әр//-ур/-үр) аффиксли ҳозирги-келаси замон феълига эрди тўлиқсиз феъли кўшилиши билан ҳосил бўлган: *Башларын қуйы салыб келүрләр эрди (БН). Йана төрт йүз қул бирлә сатығ қылулар эрди (ҚР).*

-гай/-гәй//-қай/-кәй эрди формаси ҳам эски ўзбек тилида кенг қўлланган: *Бизниң күчүмиз йетсә, бу тевәни өлтүргәй эрдук (ҚР). Агар бурунрақ айтылмыш болса эрди, фақыр ҳаргәз өз матлаимни айтмагай эрдим (Навоий, МН).*

Ҳозирги замон феъли. Ҳозирги замон маъносини ифодаловчи формалар ва уларнинг ясаиш усуллари бўйича эски ўзбек тили билан ҳозирги ўзбек тили ўртасида маълум ўзгачаликлар мавжуд. Ҳозирги ўзбек тилидаги –яп, -ётир, -ётиб аффикслари эски ўзбек тилида қўлланмаган. –моқда аффикси айрим ёдгорликларда учрайди.

Эски ўзбек тилида ҳозирги замон феъли маъноси асосан –а/-ә(й) аффиксли равишдош асосида ясалган формалар билан ифодаланган.

Бара турур мен қолипидаги форма XIII-XIV асрларда кенг қўлланган бўлиб, баъзан XV асрга оид ёдгорликларда ҳам учрайди: *Сорды: бу не үн турур? Айттылар: Омайя қулы Биләлға азәб қыла турур (Тафсир). Ул вақтдын та бу күнгәгчә барча туркмәнләр ул китәбның масалаларыга амал қыла турурлар (Ш.тар.).*

Барадур-мен қолипидаги форма эски ўзбек тилида кенг қўлланган бўлиб, XIV асрлардан бошлаб кузатилади: *Бу йуртта хабар келди ким, Мансурның қызы Йусуф зайның мālы билә келәдүр* (БН).

Бара-мен формаси асосан XV асрдан бошлаб кузатилади: *Муңа не учун рухсат берә-сиз? Бизни аз көрүб, қызылбашига қошулмаққа бара турур* (Ш.турк).

-мақда/-мәкдә аффиксли форма ёзма ёдгорликларнинг айримларида учрайди: *Айни инайатыңдын ҳалымга қыл назара//өлмәкдә-мен гамыңдын, дардымга әйлә чара* (Мунис).

Ҳозирги-келаси замон феъли. Ҳозирги –келаси замон феъли эски ўзбек тилида –*р*(ундошдан кейин: *-ар/-әр//ур/-үр*) аффикси билан ҳосил қилинган. Шахс-сон аффиксларининг тўла варианты қўшилган: *барур-мен, келүр-сен* каби. Лекин I шахс формаларини ҳосил қилишда шахс-сон аффиксларининг қисқа вариантлари ҳам қўшилган: *Қаши учун жән берурәм достлар// таг қопарыңыз йасаганда мазәр* (Лутфий).

Унли билан тугаган феъллардан ҳозирги-келаси замон феъли –*йур/-йүр* аффикси орқали ҳосил қилинган: *Сен-му бизгә бу сөзни сөзләйүр-сен?* (ҚР).

Келаси замон феъллари. Эски ўзбек тилида келаси замон феълининг қуйидаги формалари қўлланган:

-гу/-гү//қу/-кү. Эски ўзбек тилида келаси замон феълини ҳосил қилувчи асосий форма ҳисобланган: *Бу китāбны оқугучы ва тыңлагучы, албатта, түрк болгусы турур* (Ш.тар.). *Омар билди ким, Расулга барыб, андын шикāйат қылгусы турур* (ҚР).

-асы/-әси. XIII-XIV асрларга оид айрим ёдгорликларда учрайди: *Бу шаҳарга бир пайгамбар ҳижрат қыласы турур, йаъны келәси турур* (Тафсир).

-гай/-гәй//қай/-кәй. Бу форма XI аср ёдгорликлари ва қадимги уйғур тили ёдгорликларида ҳам кенг қўлланган: *Муқаррар болды ким, таңласы болган нокар-у сардар, мāl-у жиҳаты билән чықыб, қорғанны тапиургай* (БН).

Феъл нисбатлари. Эски ўзбек тилида ҳам феъл нисбатларининг қуйидаги турлари мавжуд: *аниқлик, ўзлик, мажҳул, биргалик, орттирма нисбатлар*.

Аниқлик нисбати учун эски ўзбек тилида ҳам махсус аффикслар қўшилмайди.

Ўзлик нисбат –*н*(ундошдан кейин: *-ын/-ин//ун/-үн*) аффикси билан ҳосил қилинган: *Куйди, ортәнди гам отында ичим ташым мениң* (Атоий). *Оғуз хāнға бақынмады* (Ш.тар.).

Ўзлик нисбат маъноси баъзан мажҳул нисбат аффикси –*л*(–*ыл/-ил//ул/-үл*) билан ҳам ифодаланади: *Бу васила билә ҳайāl қылылды ким,..* (Навоий, МН).

Мажҳул нисбат –*л*(–*ыл/-ил//ул/-үл*) аффикси билан ясалади: *Қуллуқ арзадāит йәкшанба куни битилди* (Навоий, МН).

Биргалик нисбат –*ш*(ундошдан кейин: *-ыш/-иш//уш/-үш*) аффикси билан ясалади: *Икки қāшы бāш бир қылыб, билмән, нә сөз сөзләштиләр* (Лутфий). *Бир-икки қатла ул тараф бу тарафдын қылыч алыштылар* (БН).

Орттирма нисбат қуйидаги аффикслар билан ясалган:

-т(-ыт/-ит//-ут/-үт): Охишатты ққаматыңға санавбарны бәғбан (Навоий, МН).

-р(-ур/-үр//-ар/-әр): Кечүргәй ушбу дарйадын мени (Атоий). Шайдәлыққа баш чықарур (Навоий, МК).

-тур/-түр//-дур/-дүр: Хажр оты бу кун ичимни күйдүрүр (Саккокий). Алтун уйны тиктүрди (Ш.тар.).

-гур/-гүр//-қур/-күр//-қар/-кәр: Нэ мунча йазгурадур шайхи парсә бизни (Атоий). Инсәфсыз адувны йаманлықдын өткәрүр (Навоий, МК).

-гуз/-гүз//-қаз/-кәз: Аллыда бир нечәни турғузды (ШН). Мени откәзиңизләр, теб,..(Ш.тар.).

-ыз/-из: тамызды, ақызды (Санглох).

-сәт: Кемәни нечүк йасарын көрсәтти (Ш.тар.).

Савол ва топшириқлар:

1. Ўтган замон феълнинг содда формалари қандай ҳосил қилинган?
2. Ўтган замон феълнинг аналитик формаларига мисоллар келтиринг.
3. Ҳозирги замон феълларининг ифодаланиши жиҳатидан ҳозирги ўзбек тили билан эски ўзбек тили ўртасида қандай тафовутлар бор?
4. Келаси замон феъл формаларига мисол келтиринг.

Таянч тушунчалар

Ўтган замон феъллари – нутқ моментига нисбатан олдин юз берган (юз бермаган) иш-ҳаракатни англатади.

Ҳозирги замон феъллари – нутқ моментига юз берган (юз бермаган) иш-ҳаракатни билдиради.

Ҳозирги-келаси замон феъллари – нутқ моментига юз берган ва ундан кейин амалга ошириладиган иш-ҳаракатни англатади.

Келаси замон феъллари – нутқ моментидан кейин амалга ошириладиган иш-ҳаракатни англатади.

Феъл нисбатлари – иш-ҳаракатнинг субъекти ва объекти муносабатларини билдиради.

Равиш

Режа:

1. Равиш ҳақида умумий маълумот.

2. Равиш ясалиши.
3. Равишнинг маъно турлари.

Эски ўзбек тилида ҳам равиш категорияси сўз ўзгартирувчи аффикслар қабул қилмаслиги билан характерланади. Бу ҳол равиш туркумининг бошқа мустақил сўз туркумларидан фарқловчи ўзига хос белгисини ташкил этади. Гапда равишлар бошқа сўзлар билан битишув йўли билан боғланади. Айрим равишларнинг таркибидаги келишик аффикслари эса ўзининг грамматик хусусиятини йўқотиб, сўзнинг таркибий қисмига айланиб қолган.

Эски ўзбек тилида истемолда бўлган равишларнинг ва равиш маъносида қўлланувчи сўзларнинг маълум қисми бошқа системадаги тилларда ўзлаштирилган. Бундай сўзларнинг кўпчилиги эрон тилларига, айримлари араб тилига мансуб: *Аҳиста айтдуқымызны ҳам эшитүр (Тафссир). Мэн ҳаргиз алмышым йоқ (ҚР). ёчрәди нāгāх рақиби (Лутфий). Дāимā масту бəхабар көрүнүр (Атоий).* Эски ўзбек тилида истемолда бўлган равишларнинг асосий қисми ясама сўзлардан иборат бўлиб, улар морфологик ва синтактик усуллар билан ҳосил бўлган.

Асли ўзбекча туб равишлар жуда кам сонни ташкил этади. Булардан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: *Бизниң аталарымыз ким, ашну өлдилар, (Тафссир). Бат бол, башың ал, қач (Атоий).* Эски ўзбек тилида туб сўз сифатида тасаввур қилинган айрим равишлар аслида ясама равиш бўлган. Масалан, *нару* (нари), *бэру* (бери) равишлари узоқликни англатувчи *на* ва яқинликни англатувчи *бэ* сўзларига қадимги жўналиш келишиги аффикси – *ру* қўшилиши билан ҳосил бўлган.

Эски ўзбек тилида қуйидаги аффикслар билан турли сўз туркумларидан равиш ясалган:

-*ча/-чә* аффикси билан ясалган равиш иш-ҳаракатнинг ҳолати, миқдори, даражаси каби маъноларни ифодалайди ёки бирор ҳаракат белгисининг бошқа ҳаракат белгисига ўхшашлигини кўрсатади. Бу аффикс турли сўзларга қўшилиб равиш ясайди:

1. Отга қўшилади: *Алар ҳам түркчә айтурлар (Навоий МЛ).*
2. Кишилик ва кўрсатиш олмошларига қўшилади: *Дунийāда бар-му экән мәнчә йаман (ШН). Хәч кимгә сәнчә бәрмәди, аййār, қаш-у көз (Лутфий).*
3. Сифатга қўшилади: *Пāдшйāхзāдаларның улугына улугча ва кичигинә кичикчә бәрди (Ш.тар.).*

-*гача/-гәчә/-қача/-кәчә* аффикси жўналиш келишигига –*ча/-чә* аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлган қўшма аффикс бўлиб, от, сифат, олмош, равиш туркумидаги сўзлардан равиш ясайди: *Түнгәчә урмақ эди көксигә таш (Навоий, МҚ). Ушбу ҳафтагача йоқ эрди хабар (ШН).*

-*тэк/-дэк* аффикси ўхшатиш, қиёслаш каби маъноларни ифодаловчи равиш ясайди: *Саккāкий көз йашын йаз йамғуры-тэк йағдурур (Саккокий). Көрмәгән бир сен-дкә аҳли розгār (Навоий).*

-ла/-лэ аффикси пайт маъносидаги отларга, асосан, *таң, тун* сўзларига кўшилиб пайт равиши ясайди: *Тўнлэ-оқ йэтти ошул қорғанга (ШН). Эмди таңла бу сөз Абид ханга йетәр (Ш.турк).*

-āна аффикси отга кўшилиб, ўхшатиш, қиёслаш маъносидаги равиш ясайди. Ўзбек тилига бу форма эрон тилларидан ўзлаштирилган: *Сени мен өлтүрүр-мен, тэб айтты туркәна (Саккокий). Хэйли мардәна йигит эди (БН).*

-ан аффикси эски ўзбек тилида кам истемолда бўлган: *Улуглығы тахминан он қары болгай (БН).*

Синтактик усул билан равиш ясалиши бўйича эски ўзбек тили билан ҳозирги ўзбек тили ўртасида деярли фарқ йўқ. Кўшма равишлар куйидаги сўзлар иштирокида ҳосил бўлади:

1. *Бир* сўзига пайт, макон, ва шунга ўхшаш маъноларни билдирувчи сўзларни кўшиш билан: *Бир лаҳза сенсиз сабр йоқ (Лутфий). Мени бир йердә муқим эткүсидүр (ШН).*

2. *Ҳар* белгилаш олмошига пайт ёки макон билдирувчи сўзларни кўшиш билан: *Ҳар кун саламга барур эрдим (Тафсир). Ҳар йердә барсаңыз қуллугда болур-сиз (БН).*

3. *Ул, бу, ошал* каби олмошларга пайт ёки макон билдирувчи сўзларни кўшиш билан: *Көңлүм ул йән тартадур (Лутфий). Бу қиш қар бисйәр улуг тушуб эрди (БН).*

4. *Ҳеч, қай* олмошларига пайт ёки макон билдирувчи сўзларни кўшиш билан: *Ҳеч заманда ҳеч ким эшиткән вә көргән йоқтур (Ш.тар.).*

Эски ўзбек тилидаги равишларни ҳам маъно жиҳатдан куйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. *Ҳолат равишлари:* āхиста, равāн, āсāн, āгāх, түркчә, āшықāна.
2. *Пайт равишлари:* тўнлэ, ҳаргиз, нāгāх, ҳамиша, дамāдам, дамбадам, ҳар дам, ҳар лаҳза, аввал, хālā.
3. *Ўрин равишлари:* ҳар сары, бу йер, бунда, анда.
4. *Даража-миқдор равишлари:* аз, көп, бүргүтчә, менчә, улугча, фāйат, бағāйат.
5. *Чегаралов равишлари:* ҳафтағача, көккәчә, Ғазнығача, ахшāмғача, хусусан, батахсис.
6. *Ўхшатиш равишлари:* лāладек, бурунғыдек, ынанғудек, йегүтек, паритек.

Жуфт равишлар. Эски ўзбек тилидаги жуфт равишларнинг кўпчилик қисми от туркумидаги сўзларнинг равишга кўчишидан ҳосил бўлган: *Йана тун-кун бардылар (Тафсир). Қазар эрди арығны кеча-кундуз (Навоий, ФШ).*

Савол ва топшириқлар:

1. Эрон тилларидан ўзлашган равишларга мисол ёзинг.
2. Араб тилидан ўзлашган равишларга мисол ёзинг.
3. Равиш ясовчи кўшимчаларни сананг.

4. Равишнинг маъно турларини санаб беринг ва манбалардан мисоллар келтиринг.

Таянч тушунчалар:

Равиш – ҳаракатнинг (ҳолатнинг) белгисини ифодаловчи сўз туркуми.

Ясама равишлар – бошқа сўз туркумларидан турли воситаларда равиш ясалишидир.

Равишнинг маъно турлари – равишнинг ҳолат, пайт, ўрин, даража-микдор, чегаралов, ўхшатиш маъноларини ифодалашидир.

Ёрдамчи сўз туркумлари.

Режа:

1. Эски ўзбек тилида кўмакчилар.
2. Боғловчилар.
3. Юкламалар.
4. Модал сўзлар.

Кўмакчилар. Эски ўзбек тилида қўлланишда бўлган кўмакчилар худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, икки гуруҳга бўлинади: *а) соф кўмакчилар; б) функционал кўмакчилар.*

Соф кўмакчилар. Эски ўзбек тилида қуйидаги соф кўмакчилар истемолда бўлган:

ёчун. Бу кўмакчи бош келишиқдаги сўзлар билан қўлланган. Қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) аталганликни билдиради: Бу ҳикāйат эл үчүндүр бары// бу ривайат эл үчүндүр бары (ШН);

б) сабабни билдиради: Ҳиндустандын өзгә йэрдә болмас үчүн муны тақрыб билә зикр қылдым (БН);

в) мақсадни билдиради: Илм таҳсили үчүн шахрға келибтүр (Навоий,МН).

Бирлә (бирлән // билә // билән). Бу кўмакчи дастлаб *бирлә* формасида қўлланган бўлиб, қолган формалари кейинчалик вужудга келган. Қуйидаги маъноларни билдиради:

а) биргалик маъносини: Бәш йүз эр бирлә атланур болды (ҚР).

б) восита маъносини: Бутларына найзаның учи бирлән санчдылар (Ш.тар.)

в) ҳолат, сабаб маъносини: Йэтмиш йыл болды нэъмат бирлә умр кечүрдүм (ҚР)

г) пайт маъносини: Бир манзилга тунлә бирлә йэттиләр (Тафсир).

Кибби/кэби. Бу кўмакчи ўхшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалайди: *Қылай Мажнун кибби көңлүмни хāли (Навоий ФШ). Өзгә хāнлар кибби мажлис қурмас (ШН).*

Бикин. Бу кўмакчи XIV-XV асрларга оид ёдгорликларда учрайди. Юқоридаги кўмакчи каби ўхшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалайди: *Төкүлгәй āхири андын қан йәр үзрә сув бикин қаным (Лутфий).*

Йаңлығ (йаңлық). Бу кўмакчи ҳам ўхшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалайди: *Ғунча йаңлығ чāк болмаган гирибāн қалмады (Саккокий).*

Узрә (узә). Асосан шеърий асарларда қўлланган. Иш-ҳаракатнинг бирор нарса-предмет устида, юзасида бўлишини кўрсатади: *Сунбул гул узә сайа салыбдур-му йāхуд// ҳар йан ачылыбдур-му йүзүң узә кулāла? (Мунис).*

Ичрә кўмакчиси иш-ҳаракатнинг бирор нарса-предмет ичида содир бўлишини кўрсатади: *Чāра будур ки, көҳисār ичрә// ватан эткәй қарангу гар ичрә (Навоий СС).*

Сары кўмакчисининг ёзма манбаларда акс этиши XIII-XIV асрлардан бошлаб кузатилади. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг йўналишини кўрсатади: *Аның-дәк урди йүз шаҳзāда сары//ки сарсар савсаны āзāда сары (Навоий ФШ).*

Таба, табару. Бу кўмакчи XV асргача истеъмолда бўлган, иш-ҳаракатнинг йўналишини билдиради: *Фаластин таба барур болдылар эрсә, йолда ажāйибātлар көрдиләр (ҚР).*

Теги кўмакчиси XV асргача бўлган ёдгорликларда учрайди, иш-ҳаракатнинг пайт ёки ўринга нисбатан чегарасини билдиради: *Қыйаматқа теги āрām қылгай (Хисрав ва Ширин).*

Тегрү (дегрү) кўмакчиси ҳам иш-ҳаракатнинг пайтга ёки ўринга нисбатан чегарасини билдиради: *Уч йылга тегрү таҳсил қылдым (Фурқат).*

Сайы//сайын кўмакчиси иш-ҳаракатнинг давомийлигини кўрсатади: *Сени көргән сайын аллāх дер-мән (Лутфий).*

Функционал кўмакчилар. Функционал кўмакчилар ҳам худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, уч гуруҳга бўлинади: а) от-кўмакчилар; б) равиш-кўмакчилар; в) феъл-кўмакчилар.

Эски ўзбек тилида қуйидаги от-кўмакчилар истеъмолда бўлган:

Алд: Тошни аның алдында қойдылар (Ш.тар.).

Йан: Йана Самарқандның қуйы йаныда Бағи Шамал ва Бағи Бәҳишттур (БН).

Қат: Чықыбан бәгләр аның қатыдын// йәтдиләр Қара көлгә илғār (ШН).

Қаш: Чун бу сөз хан қашыда айтылды (ШН).

Оң: Фатима тақы тәкмәләри оңында бирәр этмәк қойды (Хисрав ва Ширин).

Ич: Шаҳ Малик эл ичигә келди_(Ш.тар.).

Орта: Балық анда тирилди, сув ортасына кирди_(Тафсир).

Ара: Йаман катиб манзили қаламданы-дек чāх ара болсун_(Навоий, МК).

Уст: Андын соң Кашмир устигә йүрди (Ш.тар.).

Баиш: Чаҳ башыда қойды бир кишини_(Навоий, СС).

Аст: Меним қудратым астында қалғай-сиз (Тафсир).

Туб: Бирәгү ул там түбиндә кәчәрдә ул қавушдын тонына сув тамды (ҚР).

Бāбыда: Самарқанддын қачыб келгән киши бāбыда сөзләр битилиб эрди (Навоий, МШ).

Шу билан бирга, эски ўзбек тилида *ҳақида, тараф, тегра, тоғры, арт, кет, йүз, барасыда, хусусыда, васфыда, жыҳатыдын, хизмат* каби от туркумига оид сўзлар функционал кўмакчи вазифасини бажарган. Айниқса, *хизмат* сўзининг семантикаси ўзига хос бўлган, яъни ўзбек тилидаги *олд* кўмакчиси ифодалаган маънони ифода қилган: *Бу байтны Абдурахман Жāмий хизматыда оқубдур (БН).*

Равиш-кўмакчилар асосан чиқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланиб, пайт маъносини ифодалайди. Эски ўзбек тилида қуйидаги равиш-кўмакчилар истемолда бўлган:

Бурун: Аны көргәч, фығаны жандын бурун чыққай_(Навоий, МН).

Илгәри/илгәру: Бу китабны айтқандын он йетти йыл илгәри бизгә йāғы болуб эрди (Ш.тар.).

Ашну, оң. Илгәру, илгәри кўмакчисига синонимдир: *Адамны йаратмазда ашну йер йүзингә халифа йаратур-мен (Рабғ.). Фāтима атаңга бу күндин өң емгәк тегмәгәй (Нажх.Ф.).*

Кейин: Ёч-төрт күндин кейин захм билә-оқ барды (БН).

Соң: Зулайхā Йусуфны зиндāнга салмыштан соң зиндāн қапуғына барур эрди (ҚР).

Соңра: Йана бир нечә қадам баргандын соңра шайх муридга йана айтты (Навоий, МҚ).

Бери: Андын бери бу бāдийаны «Хадарвеш» дерләр (БН).

Нары/нару: Ул вақтда түркмәндин нары тарафында отурган элләр көп эрди (Ш.тар.).

Отру: Бу маъныдын отру алайҳиссаламқа Мустафā ат берилди (Нажх.Ф.).

Ташқары: Шāхруҳийадын ташқары Хайдар бәг салган бағда ханга мулāзамат қылдым (БН).

Шунингдек, эски ўзбек тилида *баишқа, өзгә, гайры* равиш кўмакчилари, XIII-XIV асрдаги манбаларда *азын* кўмакчиси ҳам қўлланган.

Айру: Сендин айру не керәк бизгә (ШН).

Феъл-кўмакчилар. Эски ўзбек тилида –а/-ә аффиксли равишдош формасидаги феъллар қўлланиш ўрнига қараб кўмакчи функциясини ҳам бажарган. Улар қуйидагилар:

Көрә: Ва аның қыйматы жавҳарыга көрә зāҳир болур (Навоий, МҚ).

Йараша: Мәскәнигә йараша тушти нур//ҳимматыга йараша тапты ҳузур_(ШН).

Бақа: Ул даманадын көчүб, гарбқа бақа йүрүб, сувсыз көлдә тушулди (БН).

Боғловчилар. Эски ўзбек тилида ҳам боғловчилар вазифасига кўра икки гуруҳга бўлинади: а) тенг боғловчилар; б) эргаштирувчи боғловчилар.

Тенг боғловчилар маъно ва вазифасига кўра қуйидаги турларга бўлинади: а) бириктирув боғловчилари; б) зидлов боғловчилари; в) айирув боғловчилари; г) инкор боғловчилари.

Қуйидаги бириктирув боғловчилари истемолда бўлган:

-у (-йу, -ву) боғловчиси форс тилига мансуб бўлиб, эски ўзбек тилида кенг қўлланган: *Жаҳанда тапмагай ҳаргиз киши нām-у нишиāным (Саккокий). Тинмәдиләр сув ичиндә тун-у кун (ШН).*

Ва боғловчиси араб тилига мансуб бўлиб, эски ўзбек тилида кенг қўлланган: *Жожы хāн өлди ва йурт оглы Сайы хāнга қалды (Ш.тар.) Франсузча ва алманча хат ва лисāн билүрни өзләригә лāзим билурләр (Фурқат).*

Ҳам боғловчиси уюшган бўлақлар ёки қўшма гап таркибидаги содда гаплар олдидан такрорланиб келган: *Мавлāнā Али Шихāб ҳам равāн, ҳам пухта айтур экәндүр (Навоий, МН).*

Тақы/дагы боғловчиси қадимги ёдгорликлар тили учун характерли бўлиб, эски ўзбек тилида ҳам кенг қўлланган: *Тағны эритур āҳым, асар қылғусы бир кун/көңлүм нечә ким болса темур таш дагы полад (Лутфий).*

Йәмә, ма XIII-XIV асрларгача бўлган ёдномаларда учрайди: *Бу қисса йәмә тугал шарҳ қылынмыш турур (ҚР).*

Айирув боғловчилари. Қуйидаги айирув боғловчилари қўлланган:

Йā. Уюшган бўлақларнинг ёки қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг бирини иккинчисидан ажратиб кўрсатиш учун қўлланган: *Шакардур ул ағыз йā писта, билмән (Лутфий).*

Йāхуд. Қўлланиши ва маъноси бўйича *йā* боғловчисига ўхшайди: *Сунбул гул узә сайа салыбдур-му йāхуд//ҳар йан ачылыбдур-му йүзүң үзрә кулāла (Мунис).*

Гāх. Бу боғловчи кўпроқ такрорланиб қўлланади: *Гāх сачын силәр эди, гāх йүзин// гāх қашын сайлар эди, гāх көзин (ШН).*

Зидлов боғловчилар. Улар қуйидагича бўлган:

Аммā: *Хоб айтыб эди, аммā мен рāзи болмадым (БН).*

Лекин: Атланыб йол сары мāйил болды// лекин ул шахр черикидин толды (ШН).

Лек: Йардын өзгә харна деб мāни//эшитиб, лек аңламай аны (Навоий, СС).

Валекин: Сениң ишқыңда Хāразмий йоқалды// валекин йер йүзиндә аты қалды (МН).

Валек: Қазар-мен уйла ки Фархād дард-у ғам тāғын// валек тырнағым олды қазарда тәшә маңа (Мунис).

Вале: Барча тапылур бизгә, вале йар тапылмас (Лутфий).

Эски ўзбек тилида ҳам *нә* инкор юкламаси қўлланган: *Нә кейин йаныб, нә илгәри йүрүб, сөзни бир йергә қойалмай келүрләр (БН).*

Эргаштирувчи боғловчилар. Эски ўзбек тилида қуйидаги эргаштирувчи боғловчилар қўлланган:

Ким: Ул тағларда расмдурким, ташларда абйāt битиб қазурлар (БН). Хāн ҳукм қылдыким, ҳеч ким мендин қалмасун теб (Ш.тар.).

Ки: Андақ хатун не йердин тапылурки, келиб анаңның орнын тутқай (Ш.тар.).

Агар: Агар киши падшаҳ йасағлықдур, иши илгәри баруры инāйатқа бағлықдур (Навоий, МК).

Агарчи: Фақир аны агарчи көрмәй-мен, аммā Мавлāнā Мухаммад Бадахшāнийдин эшитмиш-мен (Навоий, МН).

Агарчанд, гарчанд: Қайу шахридаким болса хунарманд// ҳама келди, йырақ эрди гарчанд (Фурқат).

Харчанд: Харчанд саъй қылдыким, Астрāбадны инисигә бермәккә ризā болмады (БН).

Чун, чу: Умид улким, чун дарвиш киши эрди, баъзи мустажāб болмыш болғай (Навоий, МН).

Чунким, чунки: Васли ҳажрын қыссасын бир кун саңа шарҳ әйләгәй// чунки вāқифдур мениң йахшы-йаманымдын кәңүл (Атоий).

Тā: Йахшыларыны тутуб өлтүрсүн, тā йаманлары ҳукмга бойун қойғай теди (Ш.тар.).

Тāки: Болдылар душман аның ханыға// тāки киргәйләр аның қаныға (ШН).

Теб/деб: Ул оғлан ағач ичиндә туғды теб, āтын қыпчақ қойдылар (Ш.тар.).

Юкламалар. Эски ўзбек тилида қуйидаги юкламалар қўлланишда бўлган:

-му: Шайх жанаби муридға айттыким, сенда ҳеч маълум бар-му? (Навоий, МК).

-оқ: Саҳар-оқ қалға узә миндиләр (ШН).

-ла: Тойны ташлаб келәдур-ла оғлуң// ғамны ташлаб келәдур-ла оғлуң (ШН).

-ғына/-гинә: Буғына масалны йахшығына бағлаған учун умид улким,..(Навоий, МН).

Модал сўзлар. Маълумки, модал сўзлар сўзловчининг айтилаётган фикрга турли қўшимча муносабатини ифодалайди. Эски ўзбек тилида қуйидаги модал сўзлар қўлланган:

Магар: Магар эл аны майпараст эткәй// разини аңлағай чу маст эткәй (Навоий, СС).

Кāшки: Йәргә кирсәм кāшки, чун йәтмәс ул айға элик (Лутфий).

Шāйад: Шāйад уйқу көзимгә майл эткәй// андын āсāйышы маңа йеткәй (Навоий, СС).

Балки (балким): Дерләрким, шеърға андақ машъуфдурким, күндә он ғазал, балки артуқ айтур эрмиш (Навоий, МН).

Мабъддā: Ки анда Авлийā хāжа мабъдā, отырған болса, қылма ашкārā (Фурқат).

Башарти: Ҳеч бир сормасму-ды, нāкām даврāнлар өтәр// қуллары ичрә башарти еътыбарым бар ерди (Муқ.).

Бāвужуди: Бāвужуди, бу жāmал истәр вафāсындын көңүл (Атоий).

Шунингдек, мавжуд, лозимлик, номавжудлик ва ҳоказоларни билдирувчи *бар, йоқ, лāзым, керәк, даркār, демәк* ва бошқа модал сўзлар ҳам фаол қўлланган.

Савол ва топшириқлар:

1. Ҳозирги ўзбек тили ва эски ўзбек тилидаги кўмакчиларни қиёслаб чиқинг, улардаги фонетик ўзгаришларни изоҳланг.
2. Боғловчиларни санаб кўрсатинг, уларнинг қўлланиш хусусиятларига эътибор беринг.
3. Юкламалар ва модал сўзларнинг маъно ва вазифаларини изоҳлаб беринг.

Таянч тушунчалар:

Кўмакчилар – от ёки отлашган сўзнинг феълга тобелигини таъминлайдиган сўз туркуми.

Соф кўмакчилар – айнан кўмакчилардир.

Функционал кўмакчилар – аслида бошқа сўз туркумига оид бўлиб, функционал жиҳатдан кўмакчиларга транспозициялашган сўзлардир.

Боғловчилар – гап ва гап бўлақларини боғлашда қатнашадиган ёрдамчи сўз туркумидир.

Юкламалар – аташ вазифаси, лекин воқеликни (модал) ифода қиладиган ёрдамчи сўз туркумидир.

Модал сўзлар – сўзловчининг ўз фикрига муносабатини ҳамда фикрни тасдиқлаш, инкор этишни ифодалайдиган ёрдамчи сўзлардир.

Синтаксис

Режа:

1. Тарихий синтаксис ҳақида маълумот.
2. Сўз бирикмаси.
3. Гап бўлақлари.

Қадимги туркий тил ва сўнгги даврлар тилининг синтактик тузилиши билан ҳозирги замон тили синтактик тузилишини қиёслаб эканмиз, ўзбек тили синтаксисидида ҳам жиддий ўзгаришлар бўлганини кўриш мумкин.

Шуниси характерлики, синтаксисдаги ўзгаришлар кўпинча морфология ва лексикада бўлган ўзгаришлар туфайли рўй берган. Масалан, восита келишигининг истеъмолдан чиқиши сўзларнинг бошқарув муносабатини ўзгартиради ва ҳол доирасини кенгайтиради. Синтаксис тараққиётидаги иккинчи омил- бошқа тилларнинг таъсиридир. Тарихда ўзбек тилига айниқса форс-тожик тилининг таъсири сезиларли бўлган. Бу тилнинг таъсири билан янги сўз бирикмалари, эргаш гаплар вужудга келди.

Маълумки, сўз бирикмалари иккига бўлинади: тобе бирикмалар, тенг бирикмалар. Тенг бирикмаларда сўзлар ўзаро тенг муносабатга киришса, тобе бирикмаларда сўзлар ўзаро тобе-ҳоким муносабати орқали боғланади.

Тобе бирикма таркибидаги бош ва эргаш сўзлар қандай воситалар билан боғланишига қараб, уч турга бўлинади: бошқарув, мослашув, битишув.

Бошқарув муносабатида эргаш сўз бош сўзнинг талаби билан бирор грамматик формада шаклланади. Бошқарувнинг икки тури мавжуд: келишикли бошқарув ва кўмакчили бошқарув. Келишикли бошқарувда бош сўз ва эргаш сўз ўзаро тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги ёрдамида боғланади. Кўмакчили бошқарувда бош сўз билан эргаш сўз кўмакчилар ёрдамида муносабатга киришади: *Ваҳм билә уйғаныб, кәҳинларни тиләб, бу түшниң тәъбирини тиләди (Навоий НМ). Вә бир аз фурсатдын соңра мәлики Рәйән ҳам аламдын чықты (Навоий НМ).*

Мослашувли бирикмада бош сўз билан эргаш сўз шахс-сонда ўзаро мос бўлади. Улар ўзаро қаратқич келишиги ёрдамида боғланади: *...ул навәҳиниң черики билә..(БН). Мениң ганимим қорганда эди (БН).*

Битишув муносабатига кирган сўзлар фақат оҳанг ёрдами билан боғланади. Бундай муносабат сифат билан от, сон билан от, олмош билан от ўртасида бўлади: *Бу түшүкни тешиб, ул сувни ичәдүрләр (БН). Оттыз-қырқ бәрг шәхының үчидә бир йердин-оқ ирикрәк пәнжә урадур (БН).*

Изофа. Изофа икки отнинг аниқловчилик муносабатига киришувидир. Изофа араб ва форс тилларига хос бўлиб, туркий тиллардаги мослашувли бирикманинг ўзидир. Ўзбек тили лексикасининг жуда катта қисмини араб ва форс сўзлари ташкил этгани учун бу тиллардан изофий бирикмалар ҳам жуда кўплаб ўзлашган. Мисоллар: *Ҳаки пай, аби ҳайван (Лутфий), гунчайи хандан, булбули бостан (Хоразмий), шайхул ислом, Вә ҳазрат Шайхның «Маҳзанул асрар»ига жаваб айтыбтур (Навоий, МН).* Араб ва форс тилларидаги аниқловчи-аниқланмишнинг жойлашуви билан ўзбек тилидаги аниқловчи-аниқланмишнинг ўринлашуви ўртасида жиддий фарқ мавжуд. Араб ва форс тилларида аввал аниқланмиш кейин аниқловчи келса, ўзбек тилида аввал аниқловчи сўнг аниқланмиш келади.

Гап бўлаклари. Маълумки, гап бўлаклари гапни ташкил қилувчи сўз шакллари, бирикмалари ва бошқа синтактик бирликларнинг таркибий ва маъно хусусиятларига кўра фарқланади. Бунда таркибий хусусият тушунчаси гап бўлақларининг ифодаланиши, уларнинг гапдаги бошқа синтактик ҳодисалар билан боғланишива синтактик мавқе тушунчаларини ўзида бирлаштиради, улар маълум бир маънони ташишга хизмат қилади.

Бош бўлақлар. Маълумки, эга фикр объектини, нутқ предметини кўрсатувчи бош бўлақдир. Анъанавий тилшуносликда гапнинг ҳоқим бўлаги эга деб эътироф этилади. «Эга икки составли гапнинг бош бўлақларидан биридир: у ҳоқим составнинг грамматик маркази, шу составдаги бўлақларга, шунингдек, тобе составдаги бош бўлақка – кесимга ҳам ҳоқимдир. Эга абсолют ҳоқим ҳолатдаги бўлақдир. У гапдаги фикр, ҳукм ўзига қаратилган предметнинг – нутқ предметининг номидир. Эга ҳаракатни бажарувчи ё қабул қилувчи шахсдир ёки кесим ифодалаган ҳолат, ё белги қарашли предмет» (Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Синтаксис. Т., 1987, 77).

Кейинги йилларда гапнинг шаклий томони билан бир қаторда, унинг мазмуний томонини ўрганишга ҳам жиддий эътибор берилмоқда, яъни тилшуносликда мазмуний синтаксис деган янги йўналиш юзага келди. Бу борада А.Бердиалиев, Р.Сайфуллаева, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Аҳмедов, С.Солихўжаева, М.Абузалова ва бошқаларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш жоиз. Бу тадқиқотларда гапнинг бош бўлақлари хусусида ҳам янгича қарашлар пайдо бўлди. Бу, айниқса, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, М.Абузаловаларнинг ишларида ўз ифодасини топди. Бу қараш бўйича ўзида предикативликни акс эттирадиган, гапни уюштирувчи ва шакллантирувчи бўлақ кесимдир. Кесим гапнинг марказий бўлаги бўлганлигидан бутун тавсифи – грамматик категориялари: тасдиқ-инкорлик, шахс, замон, коммуникатив мақсад ва ҳоказолар кесимга қараб белгиланади. Кесим гап қурилишида уюштирувчилик родини ўйнайди. Тўғри, кесим ҳақидаги бундай фикр-мулоҳазалар анъанавий тилшуносликда ҳам бор. Жумладан, А.Ғуломов шундай ёзади: «Кесим эга билан ўзаро боғланган бўлиб, гапнинг уюштирувчи марказларидан биридир: у ҳукмни ифодаловчи, гапнинг асосий белгиларини (модаллик, замон ва шахсни) – предикативликни кўрсатувчи энг муҳим бўлақ бўлганлигидан гапнинг мазмунини, структурасини, характерини белгилашда катта роль ўйнайди, эга нутқ предметини-темани (гапнинг нима тўғрисида боришинигина) билдиради, шу ҳақда нима дейилишини, хабарни, характеристикани кесим билдиради» (Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Т., 1987, 84). Олим ҳатто кесимнинг гапдаги энг зарурий бўлақ эканлигини эътироф этади. Гапнинг шаклланишида кесим муҳим роль ўйнашини айтади: «Гапни майдонга келтириш, фикрни ифодалаш жиҳатидан кесимнинг гапдаги аҳамияти жуда каттадир: у коммуникацияда (алоқа – аралашув, хабар беришда) асосий вазифани бажаради. Гапда кесимнинг айрим бўлақ сифатида ифодаланмай қолиши кучли сезилиб туради. Демак, гап тушунчаси кесим тушунчаси билан жуда зич боғлангандир. Предикатив алоқанинг кўрсаткичлари, одатда, кесимда бўлади» (Ғуломов А., Асқарова М., юқоридаги асар, 1987, 84).

Маълумки, гапнинг характерли белгиларидан бири предикативликдир. Демак, кесим предикатив алоқанинг муҳим кўрсаткичи, гап тушунчаси билан жуда зич боғланган экан, у гапда ҳоқим бўлақ ҳисобланиши керак.

Эга қуйидаги маъно хусусиятларини билдиради:

1. Ҳаракат, ҳолат ва белгини билдиради: *Ҳамул беш-он кунда абтар девāнаны бозаҳāнада йана бир ғзидек абтар бойныны чапыб ғлдурди (Навоий, ХМ).*
2. Иш-ҳаракат объектини билдиради: *Вазырға бу хабар йетишти (Навоий, ТМА).*
3. Иш-ҳаракатнинг ўрнини билдиради: *Вэ ул ҳазратның мубарак мурқади Жам вилайатыда Харжуд қасабасыдадур (Навоий, МН).*
4. Иш-ҳаракат ёки белгининг пайтини билдиради: *Вэ Йалаишың замани беш йылдын жузвий ғксўкдур (Навоий, ТМА).*

Таркибига кўра эга содда ва мураккаб турларга бўлинади. Содда эга бир сўз шакли билан ифодаланади: *Саҳāват инсāнийат бағының бārвар шажаридур (Навоий, МК). Мири мажлисдағы аҳли мажлисқа муттафық болды (Навоий, МН).*

Мураккаб эга бир неча сўзлар бирикмасидан иборат бўлади: *Бу шеърға ҳазрат Маҳдуми Нуран жаваб айтыбтурлар (Навоий, МН).*

Кесим гап таркибида муҳим ўрин тутадиган бош бўлакдир, шунинг учун ҳам у содда гапларда эганинг қўлланишига нисбатан муқимдир (Кесим ҳақидаги янгича қарашлар юқорида айтиб ўтилгани учун қайтариб ўтирмаймиз). Кесим ҳам худди эга каби содда ва мураккаб турларга бўлинади.

Содда кесим бир сўз шакли билан ифодаланади. Содда кесимлар қайси сўз туркуми билан ифодаланишига қараб содда феъл кесим ва содда от кесимларга бўлинади. Содда феъл кесимлар феъл, унинг сифатдош ва равишдош шакллари билан ифодаланади: *Ва салтанатының замāнын ҳам мухталиф битибтурлар (Навоий, ТМА). Достлар достлар вафāсын асрағайлар (Навоий, НМ).*

Содда от кесимлар феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланади: *Йалған айтқучы гафлатдадур (Навоий, МК). Ул ҳам Андыжандындур (Навоий, МН).*

Мураккаб кесимлар бир неча сўзлардан иборат бўлади. Улар ҳам содда кесимлар каби мураккаб феъл кесим ва мураккаб от кесимларга бўлинади.

Мураккаб феъл кесим адабиётларда *составли кесим* деб ҳам юритилади. Мураккаб феъл кесимлар асосан кўмакчи феълли сўз қўшилмасидан иборат бўлади: *Ул дағы баишқара алмады (Навоий, ТМА).* Бундан ташқари, мустақил феъл+тўлиқсиз феъл қўшилмасидан ҳам мураккаб феъл кесимлар ҳосил қилинган: *Секиз мың шāх ва шāхзāда хыдматын қылур эрди (Навоий, ТМА).*

Мураккаб от кесимлар от+феъл ва от+боғлама қўшилмаларидан иборат бўлади: *Ва Шāмда аларға көп муридлар пайда болдылар (Навоий, Нас.мух.). Жамиъ дарवेशләр ҳāзыр эрдиләр (Навоий, Нас.мух.).*

Эски ўзбек тилида ҳам худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, от кесимлар таркибида *-тур, -мен, -сиз, -биз* каби қўшимча- боғламалар, *эрди, эрмиш, бол, барур* ва форс-тожик тилидаги *ҳаст* боғламасидан нусха кўчириш асосида вужудга келган *бор* сўз боғламалари кенг қўлланган.

Тўлдирувчи. Тўлдирувчи гапнинг узвий бўлакларидан бўлган иккинчи даражали бўлакдир. Тўлдирувчи учун асосан от ва олмош туркуми ифода

ашёси бўлиб хизмат қилади. У *воситасиз* ва *воситали* каби икки турга бўлинади.

Воситасиз тўлдирувчи тушум келишигидаги сўз билан ифодаланади. Улар қуйидагича ифода ашёсига эга бўлади:

1. От билан ифодаланган: *Бу залимлар мўлкни барбад бергўчидўрләр (Навоий, МҚ).*
2. Отлашган сифат билан: *Ақыл бу тарықны шиар қылмас ва йахшы-йаманны ҳақ йаратқандын артуқ-өксўк билмәс (Навоий, МҚ).*
3. Олмош билан: *Жамикә аны көрдиләр (Навоий, МҚ).*
4. Фёълнинг амалий шакллари билан: *Ииләри талай алғанны таламақ (Навоий, МҚ).*

Воситали тўлдирувчилар ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни эмас, балки ҳаракатга бошқа бирор йўл билан боғланган предметни кўрсатади ва улар келишикли ва кўмакчили сўз шакллари билан ифодаланади. Воситали тўлдирувчилар қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. От билан: *Рустамға жаҳан палванлығ лақабы бериб, сипаҳсалар қылды (Навоий, ТМА).*
2. Олмош билан: *ўләрдә бу ҳасад даим бар эрди (Навоий, ТМА).*
3. Отлашган сифат билан: *Туркий вә фарсийда табъи йахшы тасарруф қылуру (Навоий, МН).*
4. Сон билан: *Агарчи бу маъни иккәләсигә қабиҳдур, амма эрәнләргә көпрәк мужиби тафзиҳдур (Навоий, МҚ)*

Кўмакчили сўз шакллари билан ифодаланган тўлдирувчилар ҳам эски ўзбек тилида кенг қўлланган: *Көпрәк авқәт Жайхун қырағында болуб, атрак билә урушуб йүрүр эрди (Навоий, ТМА).*

Аниқловчи. Аниқловчилар ҳам маъно хусусиятига кўра икки гуруҳга бўлинади: *сифатловчи аниқловчи* ва *қаратқич аниқловчи.*

Сифатловчи аниқловчилар бирор бўлакнинг белгисини билдириб, қуйидагича ифодаланади:

1. Сифат билан: *Бу сўлүк билә қуллий мақсадга йетибтурлар (Навоий, МҚ).*
2. Олмош билан: *Ақыл бу тарықны шиәр қылмас (Навоий, МҚ).*
3. От билан: *Ва ул Мāний мусаввирны ва атбāын хужжат билә тақфир қылыб, жазāларыға йеткүрди (Навоий, ТМА).*
4. Сифатдош билан: *Ва ул төрт ай мўлк сурды ва барур мўлкни өзгәләргә тапшурды (Навоий, ТМА).*
5. Сон билан: *Пāдшāх ансыз бир айағ ичмәс эрди (Навоий, ТМА).*
6. Равиш билан: *Парвиз Мадайин тахтыға олтуруб, көп мәмәликни ҳийта тасарруфыға кийүрди (Навоий, ТМА).*

Қаратқич аниқловчилар қуйидагича ифодаланган:

1. От билан: *Паҳлавāн Кāтиб ҳам ул ҳазратның ашъāру мусаннафāтын китāбат қылуру (Навоий, МН).*
2. Олмош билан: *Ва аның васийатнāмаларыны муталаа ққылыб, ул дастур билә амал қылуруға мўртәкиб болды (Навоий, ТМА).*

3. Ҳаракат номи билан: *Йана ишқ атварыда ким, ашқ ва йызламақ муқабаласыда аху ысығ дам умдадур (Навоий, МЛ).*
4. Сифатдош билан: *Ва алар мазкур болганларның көпин туркча айтурлар (МЛ).*

Эски ўзбек тилида ҳам қаратқич аниқловчилар белгисиз қўлланган. Белгисиз қаратқич, асосан, от ва олмошлар билан ифодаланган: *Ва эл файзы учун вазн силкигә назм бермәк (МҚ). Муамма фаныда ҳам рисәла битибдур (Навоий, МН).*

Ҳол. Ҳол ҳам гапнинг таркибий ва узвий бўлакларидан бўлган иккинчи даражали бўлакдир. Ҳозирги ўзбек тили синтаксисига оид ишларда ҳолнинг маъно турларини белгилашда турлича таснифлар мавжуд. Ф.Убаева ўрин, сабаб, пайт, мақсад, натижа, миқдор, тартиб, биргалик-ёлғизлик, равиш, ўхшатиш, шарт, тўсиқсизлик, инкор ҳолларини фарқлайди (Убаева Ф. Ҳол категорияси.Т., 1971, 19-б). Бу таснифдаги натижа ҳоли сабаб ҳолининг бир маъно гуруҳи, тартиб ва биргалик, ўхшатиш ҳоллари эса равиш ҳолининг бир маъно гуруҳи эканлигини ҳисобга олинса, анъанавий ҳолнинг маъно таснифи ўзининг илмий қимматини йўқотмаганлигини сезиш қийин эмас.

Эски ўзбек тилида ҳам ҳолнинг қуйидаги маъно турлари қўлланган:

Ўрин ҳоли. Ўрин ҳоли ҳозирги ўзбек тилидагидек, келишикли ва кўмакчили шакллар билан ифода қилинган: *Кубād Румга черик тартыб, музаффар ва мансур йанды (Навоий, ТМА). Ул Табаристāн сары тартыб урушмады (Навоий, ТМА).*

Пайт ҳоли. Пайт ҳоллари асосан пайт равишлари билан ифодаланган: *Эмди сөзниң аслыга шуруу қылалы (Навоий, МҚ). Ва ҳамеша фақыр мусāхыб эрди (Навоий, МН).*

Равиш ҳоли. Бу бўлак учун ҳолат равиши морфологик ашёдир: *Гайыбāна шатранжны хуб ойнар (Навоий, МН). Ва қасиданы пухта айтур (МН).*

Худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, сифат билан ҳам ифодаланади: *Қāфийасыны йахшы айтмайдур эрди (МН).*

Сабаб ҳоли. Сабаб ҳоли учун махсуслашган сўз туркуми йўқ. Бундай ҳоллар иш-ҳаракатнинг, кенгроқ маънода белгининг мавқеъига нисбатан бошқа сўз шаклларининг тутган мавқеъидан, яъни предикатга нисбатан сабаб муносабатини билдирган сўз шакли ва ибораларнинг мавқеъидан белгиланади. Сабаб ҳоли ҳам келишикли ва кўмакчили шакллар билан ифода қилинади: *Алар ваҳҳмдын ул тифлни бир қыйматый нимәгә чирмәб, ул чāх башыда қойуб қачтылар (Навоий, ТМА). Ул халāйық таажжуб йүзидин андын ул хāl кәйфийәтин сорубтурлар (Навоий, МН).*

Мақсад ҳоли. Мақсад ҳолларининг ҳам келишикли ва кўмакчили шакллари мавжуд: *Шикāятга бу фақыр қашыга келдиләр (МН). Илм таҳсили учун шахрға келибтур (МН).*

Даржа-миқдор ҳоли. Маълумки, бундай ҳол учун даража-миқдор равиши ифода ашёси бўлиб хизмат қилади, лекин сифат ва бошқа сўз

туркумлари ҳам даража-миқдор ҳоли мавқеъида келган: *Табъи асру хуб вайқеъ болубтур (МН). Ғазал көпрәк айтур (МН).*

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, гап бўлақларининг таркибий ва маъно хусусиятларида ҳозирги ўзбек адбий тилига ўхшаш ва яқин турадиган ўринлар анчагина. Бу, ўз навбатида, ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксиси эски ўзбек тили синтаксисининг бевосита давоми эканлигини кўрсатиб туради.

Савол ва топшириқлар

1. Тенг ва тобе бирикмаларга Алишер Навоий асарларидан 10 та мисол ёзинг.
2. Гап бўлақларининг ҳар бирига учтадан мисол ёзинг.
3. Эски ўзбек тили синтаксиси билан ҳозирги ўзбек тили синтаксиси ўртасида қандай фарқли томонлар мавжуд?

Таянч тушунчалар:

Синтаксис – гап, гап бўлақлари, сўз бирикмалари ҳақидаги билимларни акс эттирувчи грамматиканинг бир бўлими.

Гап – предикативлик ва интонацион жиҳатдан шаклланган нутқ ва тил бирлиги.

Сўз бирикмаси – камида иккита мустақил сўзнинг грамматик алоқасини орқали мураккаб мазмунни ифодаловчи синтактик ҳодиса.

Бир бош бўлакли гаплар

Режа:

1. Бир бош бўлакли гаплар бўйича назарий маълумот.
2. Эски ўзбек тилида бир бош бўлакли гапларнинг қўлланилиши.

Бир бош бўлакли гаплар икки бош бўлакли гаплардан кўра нутқий тежамли синтактик тузилмадир. Бундай гаплар бирон ҳодиса ёки ўта аҳамиятли бўлган ахборот (ҳаракат, ҳолат, белги, предмет ва ҳодисалар)ни актуаллаштиради. Бу эса икки бош бўлакли гаплар сингари таркибий ва маъно хусусиятларни ифода қилишда тилда тенг хизмат қила олишини кўрсатади.

Туркий тилшуносликда ҳам бир бош бўлакли гаплар тил тараққиётининг барча даврларига хос бўлган синтактик ҳодисадир. Бунга туркий халқларнинг энг қадимги ёдгорлиги бўлган «Кул тигин» битигтошидан кўплаб мисол келтириш мумкин: «... илгэрү күн тоғсиққа, биргэрү күн ортусынғару, қурығару күн батысыңа, йырғару тун ортусынғару, анта ичрәки будуны қоп

м(анча кэрүр, анча) будун қон этдим». Бундай гаплар ёдгорликларда кўп учрайди.

Бир бош бўлакли гаплар туркий тилшуносликда анча мукамал тадқиқ қилинган, лекин уларнинг ички таснифида ҳар хилликлар учрайди. В.Н.Хангельдин бир бош бўлакли гапларни эгали гап, эгасиз гап, инфинитив гап, предикативли гап, атов гап, сўз–гап каби турларга ажратса (Хангельдин В.Н., 1959), М.З.Закиев бир бош бўлакли гаплар бош бўлагининг қайси сўз туркуми билан ифодаланишига қараб феълли, отли ва сўз – гапларга ажратади (Закиев М.З., 1963, 39-52). И.Жакипов эса эгасиз гап, эгасиз шахсли гап, шахси ноаниқ эгасиз гап, шахси умумлашган эгасиз гап каби турларга ажратади (Жакыпов И, 1959, 246), лекин қозоқ тилшунослари бир бош бўлакли гаплар сирасида шахси аниқ гапни санаб ўтмайдилар ва *шахси ноаниқ гап* ҳамда *шахссиз гаплар*нигина қайд қиладилар, шунингдек, *атов гап*, *ундов гап* типларини бир бош бўлакли гап сифатида қарамайдилар (Қаранг: Қозоқ тилининг грамматикаси, 1967, 126).

Ўзбек тилшунослигида ҳам Ғ.Абдурахмонов, А.Ғуломов, Асқарова М, А.Сафоев, А.Х.Сулаймонов, С.Усмонов, Э.Шодмонов, Б.Ўринбоев, Х.Ғофуров, И.Расуловларнинг тадқиқотларида бир бош бўлакли гаплар ва уларнинг назарий асослари ёритиб берилган. Айниқса, И.Расулов бир бош бўлакли гапларни шаклий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиб берган.

Эски ўзбек тилида ҳам бир бош бўлакли гапларнинг қуйидаги турлари қўлланган:

Шахси аниқ гаплар. Маълумки, шахси аниқ гапларнинг кесими орқали унинг грамматик эгасини тиклаш мумкин. Кесим орқали эганинг қайси шахс ва сонда эканлиги аниқ кўринади. Баъзи адабиётларда бундай гаплар кесим орқали эга англашилиб турганлиги учун икки составли гапларга, баъзи адабиётларда эса тўлиқсиз гапларга ҳам киритилади. Лекин аксарият адабиётларда шахси аниқ гаплар сифатида эътироф этилади. Ғ.Абдурахмонов ҳам бу тип гапларни бир бош бўлакли гапларнинг бир тури сифатида қарамайди (Абдурахмонов Ғ., 1996).

Аксарият адабиётларда шахси аниқ гапларнинг кесими биринчи ва иккинчи шахс шаклида бўлади, учинчи шахс шаклидаги кесимлар эса шахси номаълум гапларга хос дейилади. А.Ғуломов шундай ёзади: «шахси аниқ бир составли гап учун кесимнинг биринчи ва иккинчи шахс формасида келиши кўп учрайди» (Ғуломов А., Асқарова М., 1987, 135).

Маълумки, биринчи, иккинчи ва учинчи шахс олмошлари ўз маъноси билан бир-биридан фарқ қилади. Биринчи ва иккинчи шахс олмошлари инсонни кўзда тутаяди, учинчи шахс олмоши эса конкрет учинчи шахсдан ташқари, ҳар қандай шахс ёки предметни ифода қилиши маълум. Шундай экан, учинчи шахс олмоши конкрет шахсни ифодалаганда, биринчи, иккинчи шахс олмошлари билан умумийликка эга бўлади. Бу вазифада у олмоши *мен*, *сен* олмошлари сирасида қаралиши лозим. Шу маънода у олмошининг гапда қўлланмаслиги *мен*, *сен* олмошларининг қўлланмаслиги каби синтактик норма бўлади. Шунинг учун бу тип гаплар эски ўзбек тилида:

I шахсда ҳам: *Икки кундин соңра йана алар хизматыга йеттим* (Навоий, ҲМ 57). *Ул ҳазрат қашыда астагына оқудум* (Навоий, ҲМ 18). *Барур кишидин ул газалга татаббуъ қылыб, нāма йибāриб эрдим* (Навоий, ҲМ 32).

II шахсда ҳам: *Хабар болгунча салāматлыг билә азимат қылыб эрмиш-сиз* (Навоий, МШ 114). *Аҳбāб, йигитликни ганимат тутуңуз* (Навоий, МҚ 81).

III шахсда ҳам: *Ва султāни саҳибқирāн астāнасыда болур эрди* (Навоий, МН 26). *ҲҲэжжи мубāрак сафарыга барыб, сайр расми билә Ҳинд сары мутаважжих болды* (Навоий, МН 12) кенг қўлланган.

Шахси номаълум гаплар. Бундай гапларнинг кесими учинчи шахс кўпликда ифодаланади. Бу жиҳатдан улар кўплик шаклидаги шахси аниқ гаплар билан синонимияни ҳосил қилади. Мисоллар: *Ва пāдшāхāна жашин тўзуб, азим ашлар бериб, хатм қāидасын бажā келтўрдилэр* (Навоий, ҲПМ 87). *Йана бир қатла ушбу навъ мадрасада ҳам бу қитъани айтыб эрдилэр* (КМ 21). Бу гап шахси аниқ гап, чунки матнда аниқ шахс (Паҳлавон Маҳмуд) ҳақида сўз кетмоқда. Шунга қарамай, шакл ва мазмун жиҳатдан шахси аниқ гаплар билан айнан хусусиятга эга бўлган шахси номаълум гаплар учрайди: *Бу жиҳаттин аны Зул-Актāф дедилэр* (ТМА 214). *Ғāйат йумшаг сўзлигидин аны Йаздижурди Нарм дедилэр* (ТМА 221).

Шахси номаълум гапларнинг кесими феълнинг *-р(-ар,-эр,-ур,-ўр)* қўшимчали сифатдош шаклидан ҳосил қилинган ва аксарият гапларда кесим вазифасида *дерлэр, айтурлар* феъллари қатнашган: *Ва қымызны вә сўзмәни вә бозаны туркчә айтурлар* (МЛ 16). *Вә көкәлтәшни туркчә тил билә дерлэр* (МЛ 15).

Шахси умумлашган гаплар. Бундай гаплар мазмунан ҳар учала шахсга тааллуқли бўлиши барча адабиётларда айтилади. Бундай гаплар иккинчи шахс бирликда қўлланилиши билан характерланади: *Мувәшишиҳ хабарны чиндур деб достга йеткўрмә вә биравның айбы вақеъ болса, йўзигә* (Навоий, МҚ). *Қыла алғанча таъзим вә адаб бинасын йықма, вә ҳурмат хилватыдын чықма* (Навоий, МҚ).

Шахссиз гаплар. Бундай гапларда ифодаланган иш-ҳаракат ёки бирор ҳолат бажарувчининг фаол иштирокисиз юзага чиқади. Бундай гапларда эга грамматик жиҳатдан ифодаланмайди; шахси номаълум ёки шахси умумлашган гаплардан фарқланган ҳолда бундай гапларнинг эгаларини тиклаб ҳам бўлмайди. Бундай гапларнинг кесимлари мажхул феъллар, мажхул феъл маъносида қўлланган аниқ феъллар воситасида ифодаланади (Абдурахмонов Ғ., кўрсатилган асар, 24-бет). Мисоллар: *Вә шавқ йўзидин баштын қадам қылыб, Каъбаи мақсуд азыга қадам урулды* (МШ 97). *Барча салāхийатын ушбу муаммāсыдын иҳсās қылса болур* (МН 95).

Шахссиз гапларнинг кесими *-мақ/-мәк* формали ҳаракат номи билан ҳам ифодаланиши мумкин: *Ул кишини қутлуқ эвдин ташқары сўрмәк керәк* (МҚ).

Атов гаплар. Эски ўзбек тилида атов гапларнинг қўлланиш доираси чекланган. Улар, асосан, бадий ва дидактик асарлар тилида қўлланиб, асар

сарлавҳаларини ташкил этган: *Муҳаммад ХоҒа бег сифаты (Муҳаббатнома). Ҳикāйат. Шэър.(ҚР).*

Ҳозирги ўзбек тилида атов гапларнинг турли типлари келиб чиқди ва қўлланиш доираси кенгайди.

Савол ва топшириқлар:

1. Шахси аниқ гапларни мисоллар асосида тушунтириб беринг.
2. Шахси аниқ гаплар билан шахси номаълум гапларнинг қандай фарқли томонлари бор?
3. Шахссиз гапларга хос бўлган хусусиятлар нима?

16-март

Боғланган қўшма гаплар тараққиёти

Режа:

1. Боғланган қўшма гаплар бўйича назарий маълумот.
2. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.
3. Пайт муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.
4. Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Тарихий синтаксис.-Т., 1974.
2. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.
3. Серебринников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика, морфология, синтаксис.- М., 1986.

Анъанавий тилшуносликда боғланган қўшма гапларнинг маъно жиҳатдан беш тури: 1) қиёслаш муносабати; 2) пайт муносабати; 3) айирув муносабати; 4) сабаб- натижа муносабати; 5) изоҳлаш муносабати санаб ўтилади ва ҳар бир турнинг формал-грамматик томони таҳлил қилинади (Ўзбек тили грамматикаси, 1976). С.Солихўжаева тадқиқотларида эса боғланган қўшма гаплар орасидаги мазмуний муносабатлар ҳақида фикр юритилади (Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С., 1992, 120-200).

Рус тилшунослигида боғланган қўшма гаплар таркибидаги боғловчиларнинг иштирокига кўра икки гуруҳга ажратилади: а) очиқ структурали боғланган қўшма гаплар; б) ёпиқ структурали боғланган қўшма гаплар (Белошапкова В.А., 1967, 62-69). С.Солихўжаева тадқиқотларида ҳам ўзбек тилидаги боғланган қўшма гаплар шу тамойил асосида таҳлил

этилади (Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С., 1992, 127).

Алишер Навоий насрий асарларидаги бир бош бўлакли боғланган қўшма гаплар таҳлил этилганда, шу нарса маълум бўлдики, бундай гапларни асосий боғловчи восита *ва* бириктирув боғловчисидир. Маълумки, *ва* боғловчиси гапнинг уюшиқ бўлақларини ҳам, қўшма гап таркибидаги содда гапларни ҳам бир-бирига боғлайди. Ҳозирги ўзбек тилида бу боғловчи билан «қўшма гап компонентлари сирасини давом эттирганда, биринчи ва иккинчи компонентни боғласа, кейинги компонент бошқа тенг боғловчи орқали ёки интонация орқали боғланади. Бошқача қилиб айтганда, биринчи ва иккинчи компонентларда бир тенг боғловчи грамматик форма сифатида иштирок этса, қолган компонентлар орасида бошқа бир тенг боғловчи грамматик форма сифатида иштирок этади. Бу стилистик жиҳатдан равонликни таъминлайди» (Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С., 1992, 127). *Ва* боғловчисининг семантик доираси эски ўзбек тилида, шу жумладан, Алишер Навоий асарлари тилида нисбатан анча кенгдир, у уюшиқ бўлақларда, айниқса қўшма гап кўчимидаги содда гап компонентларинининг турли мазмун муносабатларини ифодалашда фаол қатнашган (Аширбоев С., 1990, 295-297).

Алишер Навоий асарлари тилида эса *ва* боғловчиси такроран қўллана беради. Мисол: *Деванлар учун феҳрист битиб эрдилар ва ҳар бирин мавсум бир исмга қылыб эрдилар ва бу исмга фақир баис болганыны дагы изхыр қылыб эрдилар* (ХМ 57).

Фикримизча, бунга асосий сабаб *ва* боғловчисининг эски ўзбек тилида қўлланиш имкониятининг кенглигидир. Бу боғловчининг Алишер Навоий даврида уюшиқ бўлақларни боғлаш билан биргаликда янги гапнинг бошланишини кўрсатувчи ишора сифатида қўлланиши Ғ.Абдурахмонов томонидан тадқиқ этилган (Абдурахмонов Г., 1960, 21) ва бу фикр бошқа туркийшунос олимлар томонидан ҳам маъқулланган (Мирзазода., 1968, 97). Демак, айнан мана шу ҳолат, яъни, *ва* боғловчисининг янги гапнинг бошланишини кўрсатувчи ишора сифатида ҳам қўлланиши очиқ структурали боғланган қўшма гапларда содда гапларни истаганча давом эттириш имконини берган. Иккинчидан, бу ҳолатни боғловчи шаклий воситаларнинг мавқеи у қадар муҳим эмаслиги билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Синтактик конструкциялар семантикаси ҳақида сўз юритилганда *модус* ва *диктум* атамаларига тўхталиб ўтиш лозим. Модус ва диктум гапларнинг семантик хусусиятини белгилаб берувчи тушунчалар ҳисобланади. Бу тушунчалар рус тилшунослари ва ўзбек тилшунослари томонидан ҳам эътироф этилган.

Маълумки, диктум гапда асосий фикр-воқеанинг ифодаловчиси сифатида тушунилса, модус диктум воқеанинг субъектив интерпретацияси (Черемисина М.И., Колосова Т.А., 1987, 34) ҳисобланади. Модус ва диктум содда гапларда ҳам, қўшма гапларда ҳам мавжуд бўлади. Айниқса, қўшма гапларда уларнинг актуаллашуви ўзига хос бўлади.

Маълумки, қўшма гапларда икки ёки ундан ортиқ воқеалар ифодаланади. Мана шу воқеалар семантик хусусиятига кўра 2 хил бўлади:

1. Диктум воқеа.
2. Модус воқеа.

Эргашган қўшма гаплардаги диктум ва модус мазмуннинг ифодаланиши, уларнинг ўзига хос хусусиятлари Н.Маҳмудовнинг тадқиқотларида кенг ва атрофлича ёритилган (Маҳмудов Н., Нурмонов А., 1995, 166-218).

Бу хусусда Н.Маҳмудов шундай ёзади: “Бу ўринда гап маъносидаги икки хил табиатли мазмунни фарқлаш керак бўлади. Мазмуний синтаксиснинг тараққиёти муносабати билан, - деб ёзади В.А.Белошапкина, - жуда кўп тилшунослар томонидан турли вақтларда айтилган гап маъносида бир-биридан принципаал фарқланувчи икки тур мазмун – борлиқни акс эттирувчи холис мазмун ва фикрловчининг ана шу борлиққа муносабатини акс эттирувчи субъектив мазмун қўшилган, деган фикр алоҳида долзарблик касб этади”. Ва боғловчили қўшма гапларда турли мазмун муносабатлари ифодаланган. Улар қуйидагилар:

1. Қиёслаш муносабати. Бундай гапларда икки денотатив воқеа ўзаро қиёсланади. Мана шу қиёсланиш асосида ҳар иккала денотатив воқеа учун умумий бўлган семантика намоён бўлади. Масалан: *Ҳақ малын кўйдиргәнни девана дерләр вә йаруқ күндә шами кәфурий йаққанни ақлдын бегана дерләр* (МҚ 111-112).

Биринчидан, ушбу гап таркибидаги содда гаплар тенгланиш асосида алоқага киришган, яъни ҳар бир денотатив воқеа яқка ҳолда ҳам қўллана олади. Лекин иккинчи томондан, жипс мазмуний боғланиш бор. Аввало, ҳар иккала гапда битта умумий семантика-ақлсизлик изоҳланмоқда. Биринчи денотатив воқеа (*Ҳақ малын кўйдиргәнни девана дерләр*) асосий воқеа, иккинчи денотатив воқеа (*Йаруқ күндә шами кәфурий йаққанни ақлдын бегана дерләр*) изоҳловчи воқеа иккинчи денотатив воқеага қиёсланган ҳолда унинг маъноси янада чуқурроқ, кенгроқ изоҳланмоқда.

Ҳақ молини кўйдирган одам кундузида шам ёқиб юрган кишига ўхшатишмоқда. эз-ўзидан маълумки, кундузи шам ёқишга ҳеч қандай ҳожат йўқ. Кундузида шам ёқиб юрган киши, албатта, ҳаммага кулги, масхара бўлади. Ҳақ молини кўйдирганлар айнан шундай кишиларга қиёс қилинмоқда. Бу гап асосида *Ҳақ молин кўйдирган ёруқ кунда шамъи кофурий ёққан билан баробар* деган мазмун ётади.

Қўшма гаплар таркибидаги гапларнинг семантик боғланишида гаплар таркибидаги оппозитив воситалар муҳим роль ўйнайди*. Бундай оппозитив воситалар ҳар иккала гап таркибида келиб ҳавола бўлаклар (Ҳавола бўлаклар ҳақида қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А., 1995, 172) каби бир-бирини талаб этади, семантик муносабатга киришади.

* Биз оппозитив восита атамаси остида сөзаро зид маъноли, бир-бирига яқин маъноли сөзлар, сөз бирикмалари муносабати хусусида фикр юритамиз.

Юқоридаги мисолда денотатив воқеаларнинг семантик боғланишида ҳақ молин куйдирган - ёруқ кунда шамъи кофурий ёққан, девона – ақлдин бегона оппозитив воситаларнинг оппозитив муносабати муҳим восита сифатида иштирок этмоқда.

2. Пайт муносабатини ифодалаган. Анъанавий тилшуносликда ва боғловчиси содда гапларни бир-бирига боғлаганда: а) ўзи боғлаган содда гапларда ифода қилинган иш-ҳаракат, воқеа ва ҳодисаларнинг бир вақтда бўлганини; б) иш-ҳаракатнинг кетма-кет бўлганини ифодалаш айтилади (Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. ва б., 1980, 426).

Ғ.Абдурахмонов тўғри таъкидлаганидек, бириктирув боғловчили кўшма гапларнинг бошқа маъно турлари ҳам маълум даражада пайт маъноси билан боғланади, аммо уларда ўзига хос маъно етакчи бўлади. Шунингдек, маълум бир пайт билан боғлиқ бўлган кўшма гапларда ҳам кўшимча, бошқа маъно оттенкалари бўлиши мумкин (Абдурахмонов Ғ.Кўшма гап синтаксиси асослари.-Т., 1958, 73).

Эски ўзбек тилида ҳам пайт мазмуни қуйидагича ифодаланган: Кўшма гап таркибидаги ҳар икки денотатив воқеа бир пайтда содир бўлади: *Батахсис, «Кимйаи саодат»дин ва шайх Азизи Насафий... расоилин ҳам таъриф қилурлар эрди ва андын сөзләр нақл қилурлар эрди (ХСҲА 78).* Денотатлар мазмуний боғланиши *«Кимёи саодат»дин, расоилин-андин* лексик воситалари оппозицияси орқали юзага чиқмоқда. *Андин* лексемаси юқоридаги лексемалар билан семантик муносабатга киришган ҳолда биринчи денотат билан иккинчи денотатнинг мантиқий боғланишини таъминламоқда.

Денотатив воқеалар бирин-кетин содир бўлади. Бирин-кетин содир бўлишлик денотатлар таркибидаги айрим лексик воситалар семантикаси орқали реаллашади:

Ахир лексемаси орқали: *Көп кишвәр алды вә ахир рихлат көсин чалды (ТМА 213).*

Гаҳ лексемаси орқали: *Вә гаҳ гурбатда алил ва гарыб элигә залил болдум вә гаҳ азизлар хизматыдын өзүмни баҳраманд вә сөзүмни дилписанд таптым (МҚ 5-6).*

Нечә йил: *Вә нечә йил алар хизматыга барыб, фақир тарийқын ихтийар қылдылар вә нечә йил алар суҳбат вә мулазаматларыда сулуҳ қылыб, хаақаҳларыда азим арбаинлар чықардылар (ХСҲА 83).*

Бир маҳал: *Хаҳ бир маҳалда бирав учун айтган, хаҳ биравның руқъасыга жаваб йыбарган (ХПМ 82).*

Андын сөңрә: *Сабзаварда қаза мансабыны аңа бергәндүрләр, андын сөңрә Исфарайында қази болгандур (МН 58).*

Муддатидурким: *Вә Кирман вилоятида ҳукумат қылды вә муддатидурким, падшаҳ эшигидә амарат деваныда муҳр басадур (МН 184).* Ушбу мисолда воқеаларнинг кетма-кет рўй бериши предикатлар орқали ҳам шаклланган. Биринчи денотатнинг предикати ўтган замон феъл шакли билан ифодаланган бўлса, кейинги денотатнинг предикати ҳозирги-келаси замон феъл шакли билан ифодаланган.

3. Сабаб-натижа мазмуни ифодаланган.

Сабаб-натижа муносабати ҳақида гапирар экан, Ғ.Абдурахмонов бундай муносабатнинг юзага келишида фақат боғловчилар эмас, балки содда гаплар таркибидаги айрим бўлақларнинг семантикаси роль ўйнашини таъкидлайди (Абдурахмонов Ғ., 1958, 73).

Мисолларга мурожаат қилайлик: «*Минжохун-нажот*» қасидасида *ҳидоят тарийқин түзүб-мен вә залалат аҳлыга нажат шаҳраҳын көргүзүб-мен* (МЛ 124).

Ушбу мисолда *Ҳидоят тарийқи* – *нажот шоҳроҳи* сўз бирикмаси оппозитив муносабатни юзага келтирмоқда. *Ҳидоят тарийқи* сўз бирикмасининг семантикаси *нажот шоҳроҳи* орқали изоҳланмоқда. *Ҳидоят тарийқи* лексик бирикмасининг мазмуни *тўғри йўлга етаклаш йўли ёки қондаси* демакдир. *Нажот шоҳроҳи* эса *нажотнинг катта йўлидир*. *Ҳидоят тарийқи* – *нажот шоҳроҳи* изоҳловчи-изоҳланмиш муносабати орқали сабаб-натижа мазмуни келиб чиққан. Демак, залолат аҳли учун нажот йўли бу ҳидоят тарийқидир, яъни уни ўрганиш, ундан огоҳ бўлиш. Залолат аҳли ҳидоят тарийқини ўрганиш орқалигина тўғри йўлга чиқиш мумкин.

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида *аммо* грамматик шаклининг ўзаро зид бўлган содда гапларни бир-бирига боғлаши тилшунослар томонидан эътироф этилган. Лекин эски ўзбек тилида бу шакл бир-бирига зид бўлмаган содда гаплар таркибида ҳам қўлланади. *Ва* шакли эса зидлов муносабатли қўшма гаплар таркибида ҳам келган. Бундай ҳолатлар ҳам мазкур шаклларнинг содда гапларни боғлашда асосий восита эканлигига шубҳа уйғотади.

Аммо боғловчиси қуйидаги ўринларда учрайди:

1. *Зид муносабатли қўшма гапларда: Ҳуши барыда йахшы абйатлар айтыб эрди, амма жунун вақтыда бу байтны көп оқур эрди* (МН 35).

Денотатлар орасидаги зид муносабат *хуши бор-жунун, яхши абёт - бу байт* оппозицияси орқали ифодаланган. *Хуши бор* - функционал бўлмаган предикатив бирикмаси *жунун* лексемаси билан семантик жиҳатдан ўзаро зид муносабатни юзага келтира олади, яъни аслий зидлик ҳисобланади. *Яхши абётлар - бу байт* сўз бирикмалари, тўғрироғи, *яхши - бу* лексемалари ўзаро зидлик оппозициясини келтириб чиқара олмайди, лекин бу лексемаси мазкур мисолда *ёмон* лексемасининг субститути сифатида келган бўлиб, контекстуал жиҳатдангина шу лексеманинг семантикасини ўзига олган. Демак, бундай зидликни нисбий зидлик деб аташ мумкин. Мазкур гапни қуйидаги кўчимда ифодалаганда мақсад ойдинлашади. Қиёсланг: *Хуши барыда йахшы абйатлар айтыб эрди, амма жунун вақтыда йаман байтларын көп оқур эрди йэки йахшы байт айтмас эрди*.

2. *Семантик жиҳатдан зид бўлмаган қўшма гаплар таркибида*. Бундай гапларда *аммо* боғловчиси семантикасида зидлик тушунчаси бўлмайди, балки боғловчилик функцияси сақланиб қолган ҳолда, *аммо* сўзида таъкид маъноси ҳам бирга англашилади, лекин от ва унинг субститути оппозицияси икки гап семантикасининг бир-бирига

алокадорлигини таъминлайди. *Дагы Истаҳрны бина қылды, амма көпрәк авқат анда болур эрди* (ТМА 185). Шаклий томондан қараганда, зидлов боғловчи иштирок этган, демак, зидлов муносабат шаклланиши керак, лекин бу мисолда зидлаш муносабати йўқ. Денотатлар *Истаҳрни - анда* оппозицияси орқали боғланмоқда. Мазмунан кетма-кет рўй берган икки денотатив воқеа тенг мавқеда, пайт муносабати ифодаланган. Мазкур гапнинг иккинчи компоненти предикатида бўлишлилик семаси акс этган бўлса, «*Дамовадни бино қилди, аммо анда гаҳи бўлур эрди* (ТМА 185)» мисолида предикатда гарчанд бўлишлилик шакли реаллашган бўлса-да, мазмунан бўлишсизликни ифода қилади. Бир қарашда аммо боғловчиси ўзаро зид мазмун муносабатидаги гапларни боғлагандек кўринади, лекин қўшма гапнинг умумий мазмунида бир компонент мазмуни иккинчи компонент мазмунини инкор этаётгани йўқ, яъни *Дамовадни бино қилганлиги*, унда *гаҳи бўлишига* қарши қўйилаётгани йўқ, бошқача айтганда, иккинчи гап биринчи гап мазмунига зид эмас, лекин гапда зиддияти бўлмаган *Дамовад – анда* от ва олмош (субститут) оппозицияси мавжуд.

Савол ва топшириқлар:

1. Қўшма гаплар билан ёйиқ содда гаплар ўртасидаги фарқни тушунтириб беринг.
2. Эски ўзбек тилида боғланган қўшма гаплар қандай боғловчилар ёрдамида боғланган?
3. Боғланган қўшма гапларга 10та мисол ёзинг.

17-март

Эргаш гапли қўшма гаплар

Режа:

1. Эргаш гапли қўшма гаплар ҳақида назарий маълумот.
2. Эргаш гапли қўшма гаплар таснифи.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Тарихий синтаксис.-Т., 1974.
2. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.
3. Серебринников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика, морфология, синтаксис.- М., 1986.

Маълумки, эргашган қўшма гапларда икки ёки ундан ортиқ содда гаплар ўзаро ҳоким-тобелик муносабати орқали боғланади. Эргаш гап бош гапга тобе боғланиб, бош гапдаги бирор бўлакни изоҳлаб келади. Бош ва эргаш гап грамматик ҳамда мазмунан жипс боғланиб, яхлит бирликни ташкил этади ва умумий бир фикрни ифодалайди. Улар ўзаро феълнинг амалий шакллариининг қўлланиши (турли грамматик воситалар билан бириккан сифатдош, равишдош ва шарт феъли), ёрдамчи сўзлар орқали муносабатга киришиши айтилади (Абдурахмонов Ғ., 1996, 185). Эргашган қўшма гапларнинг гуруҳланиши эргаш гапнинг бош гапдаги қайси бўлакни изоҳлаб келишига қараб белгиланади. Шунини айтиш керакки, эргаш гапларнинг таснифида тилшунослар ўртасида умумийлик бор. Ўзбек тилшунослигида эргаш гаплар мазмуний – шаклий жиҳатдан 14 турга ажратилади: 1) эга, 2) кесим, 3) тўлдирувчи, 4) аниқловчи, 5) равиш, 6) ўлчов- даража, 7) чоғиштириш-ўхшатиш, 8) сабаб, 9) мақсад, 10) пайт, 11) ўрин, 12) шарт, 13) тўсиқсиз, 14) натижа эргаш гаплар (Ғуломов А., Асқарова М., 1987, 187). Н.Маҳмудов ҳам эргашган қўшма гаплар семантикасини айна шу тасниф асосида таҳлил этади (Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С., 1992, 243). Ғ.Абдурахмонов эса уларни қуйидаги турларга ажратади: 1) аниқловчи, 2) тўлдирувчи, 3) эга, 4) кесим, 5) пайт, 6) сабаб, 7) шарт, 8) мақсад, 9) тўсиқсиз, 10) натижа, 11) равиш, 12) қиёс, 13) умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гаплар (Абдурахмонов Ғ., 1996, 191-216). Унинг бу таснифида юқоридаги барча қўшма гаплар акс этган бўлса-да, қиёс ва умумлаштирувчи эргаш гаплар асоссиз майдалаштирилиб юборилган. Масалан, умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапли қўшма гаплар табиати ҳақида тўхталар экан, у шундай ёзади: «Эргаш гапларнинг шундай турлари борки, улар бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гап ўзаро нисбий олмошлар орқали бирикиб, эргаш гапнинг кесими шарт майли орқали ифодаланади. Демак, бундай эргаш гаплар бош гапга асосан лексик воситалар ва шарт майли орқали боғланади. Бу боғланиш икки томонлама бўлиб, боғловчи лексик воситалар ҳам эргаш гап, ҳам бош гап таркибида қўлланади» (Абдурахмонов Ғ., 1996, 216).

Эски ўзбек тилида ҳам эргаш гапли қўшма гапларнинг юқоридаги турлари қайд қилинади. Қуйида уларни кўриб ўтамиз.

Эга эргаш гапли қўшма гаплар. Маълумки, эга эргаш гап бош гапдаги олмош билан ифодаланган эгани изоҳлаб, тўлдириб келади. Эски ўзбек тилида эга эргаш гап бош гапга қуйидагича боғланган:

1. Ҳозирги ўзбек тилидагидек, феълнинг шарт майли формаси ёрдамида: *Ҳар ким падшаҳ болса, йана йаңи хазана йығмақ керәк (БН). Ҳар киши түркичә айтса, бир айағ ичсүн (БН).*
2. –р(-ар,-әр,-ур,-үр) аффиксли сифатдош формаси ёрдамида: *Ул чин сөзни йалганга қатар, дурри саминны нажасатқа атар (Навоий МК).*

3. Феълнинг аниқлик майли формаси ёрдамида: *Ҳар киши ким тириклик манзылыга келибтур, ахыр дуняа гамханасыдын кечкүсидур (БН).*
4. –кэ,-ким боғловчиси орқали: *Сөңрә маълум болды ким, мужавырларның тазвыры экәндур (БН).*

Эски ўзбек тилида ҳам эга эргаш гап бош гапда ифодаланмаган эгани изохлаб келган: *Ҳар кимкэ вафа қылса, вафа тапқусыдур//Ҳар кимкэ жафа қылса, жафа тапқусыдур (БН)*

Кесим эргаш гапли қўшма гаплар. Кесим эргаш гап бош гапнинг олмош орқали ифодаланган кесимини изохлаб, бош гапга ҳозирги ўзбек тилидагидек, -кэ,-ким боғловчиси орқали боғланган. Бош гапнинг кесими вазифасида ҳозирги ўзбек тилида *шу* олмоши келади. Эски ўзбек тилида эса *кўпроқ бу, булар, ул* кўрсатиш олмошлари қўлланган. Мисоллар: *Ҳимматы вә гаразы ул эдиким, ул ишни камалга тегүргәй (БН). Умид андақдурким, ушбу күн таң-ла Хисравшаҳның жамиъ навкар вә савдары келиб, падшаҳ қуллуғын қабул қылгайлар (БН).*

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар. Маълумки, тўлдирувчи эргаш гаплар бош гаплардаги тўлдирувчи синтактик вазиятидаги лексеманинг маъносини тўлдириб келади ва бош гапга –ки // -ким шаклий воситаси орқали боғланади: *Ақибат аңа қарар тапты ким, салтанат тажын икки ач арслан арасида қойгайлар (Навоий ТМА). Иш аңа йетти ким, бизниң эл хандақ йақасыгача барыб, қул вә дадак келтүрүрләр эди (БН).*

Ҳозирги ўзбек тилида тўлдирувчи эргаш гаплар бош гапга феълнинг шарт майли шакли, *деб* ёрдамчиси, -ми,-чи, -ку юкламалари ва –ки боғловчиси ёрдамида боғланади. Эски ўзбек тилида эса асосан –кэ,-ким воситасида боғланган.

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар. Маълумки, аниқловчи эргаш гап бош гапдаги аниқловчи вазифасида қўлланган, айрим сўзларнинг маъносини конкретлаштириб келади ёки бош гапдаги предметнинг аниқловчиси вазифасини бажаради. Аниқловчи эргаш гап кўпинча бош гапдаги предмет белгисини унинг ҳаракати ёки ҳолатига кўра аниқлайди. Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги от орқали ифодаланган турли бўлақларни изохлаб келади.

Аниқловчи эргаш гапнинг тарихий тараққиётига назар ташласак, уни узоқ тарихга эга эканини кўраимиз. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар қадимги туркий тилда, шунингдек, эски ўзбек тилида ҳам кенг қўлланган.

Ҳозирги ўзбек тилида аниқловчи эргаш гаплар бош гапга –ки боғловчиси ҳамда шарт майли формаси ёрдамида боғланади. Эски ўзбек тилида ҳам шундай ҳолни кузатиш мумкин: *Ҳажса фаланга дагы ҳукм болса ким, алар ишидин хабардар болуб, аларга мададкарлығыда тақсир қылмаса (Навоий МШ). Судурга ҳукм болса ким, вилайат авқафыдын хабардар болсалар (Навоий МШ). Андақ ривайат қылдылар ким, чумчуқ безгәк болгандур (БН)*

Баъзан аниқланаётган бўлак шаклан ифодаланмаслиги ҳам мумкин. Лекин мазмунан у тўлиқ англашинаверади: *Андоқ эшитилдиким,*

Астрободда оламдин ўтубтур (Навоий МН). Мазкур мисолда бош гап таркибидаги аниқланаётган бўлак (*хабар*) шаклан ифодаланмаган. Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги айнан ана шу ифодаланмаган субъектни аниқлаб, изоҳлаб келган. Имплицит субъект *андоқ* ҳавола бўлаги орқали англашилиб турибди.

Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар. Бундай гапларнинг мазмуни сабаб муносабатидан иборат. Эргаш гап сабаб воқеани, бош гап ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Бундай эргаш гапларда содда гапларнинг семантик муносабатида *ул жиҳаттин, бу жиҳаттин* лексик бирикмаларининг семантикаси муҳим аҳамиятга эга. Бу воситалар бош гапнинг бошида келиб, сабаб ҳоли семантик вазиятини эгаллайди. Сабаб воқеа ана шу воситалар ёрдамида натижа воқеанинг ичига киради. Сабаб воқеа, яъни, шарт эргаш гап олдин, ундан сўнг бош гап келади. Чунки сабаб воқеа ифодалангандан сўнг *ул жиҳаттин, бу жиҳаттин* воситалари билан асосий денотатнинг юзага чиқиш сабаби изоҳланади. Шунинг учун эргаш гапнинг бош гапдан олдин ўринлашуви мантиқан тўғри.

Мисоллар: *Бард лафзыдын аччыгы келур эрди, бу жиҳаттын аңа ташвиш берурлар эрди* (Навоий МН). *Чун сизниң табуғиңызда давлатхаҳлығ сөзини айтурға маъмурмен, ул жиҳаттын густаҳлығ билә арзадашт битилди* (Навоий МШ).

Юқорида таъкидланганидек, чун лексемаси сабаб эргаш гапли қўшма гапларда ҳам қўлланиб, улар ўртасидаги семантик муносабатни реаллаштирган. Бунда ҳам эргаш гап бош гапдан олдин келган: *Ул хазратға чун равшан болуб эрди, инаор қыла алмадым* (Навоий МН).

Ушбу мисолда ҳам пайт муносабатлари ифодаланган. Яъни, қачон инкор қила олмади, дейиш мумкин ёки нима сабабдан, деган савол қўйиш мумкин. Лекин гапда пайт маъносига нисбатан сабаб мазмуни кучли. Чунки асосий гапнинг бажарилишидаги пайт эмас, балки сабаб биринчи планга чиқарилмоқда, *инкор қила олмаслик* сабаби алоҳида таъкидланмоқда.

Энди куйидаги мисолни кўрайлик: *Ва қатл истидаъсы қылды эрсә, қатл буйурды* (ТМА 231). Ушбу гапнинг ҳам мазмунини сабаб-натижа муносабати ташкил этади. Юқорида таъкидланганидек, *ижро майлидаги феъл+тўлиқсиз феъл* шакли пайт эргаш гапли қўшма гаплардаги содда гапларни ўзаро муносабатини таъминлайди. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, бундай қўшма гапларда пайт мазмуни ҳам, сабаб мазмуни ҳам ифодаланади.

Сабаб эргаш гап бош гапга –*ки, ким* воситасида ҳам боғланиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гап эргаш гапдан олдин жойлашади: *Мавт маразыда тажны аның қарныга қойды ким, Дарабқа ҳамила эрди* (Навоий ТМА).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам сабаб эргаш гаплар бош гапга баъзан –*ки* шаклий воситасида боғланади. Лекин юқоридаги мисолдан фарқли равишда, эргаш гап бош гапдан аввал жойлашади: *Аёл борки, олам мунаввар. Сен борсанки, шодман ҳаётдан каби*.

Юқорида таъкидланганидек, Алишер Навоий асарлари тилида бош гап эргаш гапдан олдин жойлашади. Демак, бош гап (*Тоғни анинг қорнига қўйиши*) нинг юзага келишига эргаш гап (*Доробга ҳомила эрди*) сабаб бўлмоқда. Нутқ талабига кўра эргаш гапни бош гапдан олдинга ўтказиш мумкин: *Даробқа ҳомила эрди, шунинг учун мавт маразида тоғни анинг қорнига қўйди*, каби. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, бундай боғланишда бош ва эргаш гапларнинг ўринлашуви эркин бўлади. Қайси гап таъкидли ифодага эга бўлса, сўзловчи учун муҳим бўлса, ўша денотат аввал жойлашади. Мисолдаги асосий воқеа (*Тоғни анинг қорнига қўйди*) сўзловчи учун муҳим, шунинг учун уни биринчи планга қўйган.

Шу билан бирга, сабаб эргаш гап бош гапга яна қуйидаги воситалар ёрдамида боғланиши мумкин:

Негәким боғловчиси ёрдамида: *Бу фурсатда Бажурны шаҳ Мир Хусайнға инайат қылыб, Хажса Каланни тиләб эрдүк, негәким Хажса Калан мусаҳыб эрди* (БН).

Ўтган замон сифатдошига учинчи шахс эгалик аффиксининг қўшилиши, сўнгра учун кўмакчисини келтириш билан: *Қабулның дарамад вә ҳасылыны билмәй мундақ тахмил болғаны учун, вилайат хили хараб болды* (БН). Баъзан сифатдош таркибидаги эгалик аффикси тушиб қолган: *Атасы вилайатқа кириб, нечә маҳал саллаҳлық қылған учун, Қанбар Али саллаҳ дер эрдиләр* (БН).

-б(-иб,-ыб//уб,-үб) аффиксли равишдош воситасида: *Бу вақеа андын йад бериб, черик элигә ваҳима галыб болды* (БН).

Шарт эргаш гапли қўшма гаплар. Ҳозирги ўзбек тилида шарт эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт майли шакли, ўрин-пайт келишигидаги сифатдош шакли, келаси замон сифатдоши ҳамда тўлиқсиз феъл, равишдошнинг бўлишсиз шакли, ўрин-пайт келишигида сифатдош ҳамда тўлиқсиз феъл шакллари орқали бирикади.

Бундай қўшма гаплар мазмунини шарт муносабати ташкил этади. Икки ёки ундан ортиқ денотатив гап шартланганлик муносабатига киришади. Шаклий функционал жиҳатдан эргаш гап бош гапнинг синтактик қурилишида шарт ҳоли ўрнини эгаллайди: *Дост висалын тиләр болсаң, ашық бол* (Навоий МК).

Эргаш гапнинг предикати бўлишсиз феъл шакли билан ифодаланиши мумкин. Бунинг натижасида шарт воқеа бир қадар таъкидли ифодага эга бўлади: *Ҳар вафага йуз жафа тартмасаң, гүнәҳкәр-сен* (Навоий МК).

Эски ўзбек тилида *агар* боғловчиси шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида кенг қўлланган бўлиб, у шарт мазмунини кучайтириб келган: *Агар шабихун барсақ, қарангу кечәдә киши көрмәс* (БН).

Агар ёрдамчиси XI асрлардан бошлаб форс-тожик тилидан ўзлашган бўлиб, то ҳозирги кунгача қўлланиб келаётган шарт боғловчисидир. XI-XII-XIII аср адабий тилида оз миқдорда кўзга ташланиб, XIV-XVI асрлардан бошлаб кенг қўлланган. Бу боғловчи *ар* шаклида ҳам қўлланган: *Маъзур тут ар васлыңа кечрәк йетсәм//нечара қылай азгына маниь бардур* (БН).

Эргаш гапнинг ўрни, чегараси ва унинг формал шаклланишида ўзига хослик ҳам кўзга ташланади. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида аввал шарт эргаш гап, сўнгра бош гапнинг келиши доимий қонуният. Лекин эски ўзбек тилида бош гапнинг эргаш гапдан олдин келиши ҳолати ҳам кузатилади: *Зеридастларга нафъ йеткур, агар тиласанг кэ, забардастлардан зарар кѳрмэгэй-сен* (Навоий МК). Ушбу гапни қуйидагича трансформация қилиш мумкин: *Агар забардастлардан зарар кўрмасликни тиласанг, зеридастларга нафъ еткур*.

Энди қуйидаги гапларни таҳлил қилиб кўрайлик: *Десанг кэ, таамың зайе болмагай – йедур; Тиласанг кэ, либасың эскирмэгэй – кийдур* (Навоий МК). Шаклий жиҳатдан олиб қаралганда, *десангки, тиласангки* сўзлари кириш сўз вазифасида қўллангандек кўринади. Чунки *зое бўлмагай, эскирмагай* келаси замон феъл шакллари кесим вазифасида келган. Лекин мазмунан олиб қаралганда, *десангки, тиласангки* лексемалари эргаш гаплар предикатининг бир қисми ҳисобланади. Қиёсланг: *таоминг зое бўлмагай – едур ёки либосинг эскирмагай – кийдур*, деб олсак, маъно чалалиги юзага келади, шартланганлик муносабати тўла реаллашмайди. Бу гапларни қуйидагича трансформация қилиш мумкин: *Таоминг зое бўлмасин десанг, едур ёки либосинг эскирмасликни тиласанг, кийдур*. Фикримизча, бундай конструкциялар эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўзлашган.

Шарт эргаш гапнинг кесими буйруқ майлидаги феъл шакли билан ифодаланади. Бош гап билан *–ки (-ким)* воситасида шаклий синтагматик муносабатда бўлади: *Мазлумга бахшайши кѳргүз кэ, залимдын асайши кѳргэй-сен* (Навоий МК). Бундай шаклий восита орқали бирикиш ҳозирги ўзбек тилида кузатилмайди.

Шарт эргаш гап бош гапга *–са эрди* шаклий воситасида ҳам бирикиши мумкин. Бунда шарт воқеа тахмин, гумон маъно оттенкаларига эга бўлади: *Андақ кэ, бир аз нимэ бевуқуфрақ киши қашыда оқуса эрди, көп йахшылыққа өткәрүр эрди* (Навоий ХМ).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўйима гаплар. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапга *–са ҳам, –ганда ҳам, –са+да, –гани билан, қарамай* каби шаклий воситалар ёрдами билан боғланади. Эски ўзбек тилида эса шарт эргаш гапнинг предикатлари ижро майлидаги феъл шаклида бўлади. Тўсиқсизлик маъноларини ифодалашда эргаш гап таркибидаги *агар, агарчи* лексемалари катта роль ўйнайди. Шу билан бирга, денотатлар таркибидаги айрим лексик воситалар ҳам аҳамиятли ҳисобланади. Бундай гапларда бир пайтнинг ўзида икки хил муносабат, яъни, ҳам шарт муносабати, ҳам тўсиқсизлик муносабати мавжуд бўлади. Чунки «тўсиқсизлик» деганда, муайян шартнинг тегишли воқеанинг юзага келишида тўсиқ бўлмаслиги назарда тутилади. Бунда шарт муносабати бевосита эмас, балки билвосита иштирок этади, бошқача қилиб айтганда, шарт муносабати гапда тағбилим сифатида мавжуд бўлади. Агар тағбилим сифатида шарт муносабати иштирок этмас экан, тўсиқсизлик муносабатининг юзага келиши мумкин эмас. Мисол: *Вэ қамчыны агар тазйана дерләр, булдургасын вэ чубургасын туркча айтурлар* (Навоий МЛ).

Ушбу мисолда «қамчи тозёна дейилса, бултурғаси ва чубурғаси ҳам форсча аталиши керак» деган шарт муносабатидаги тағбилим мавжуд. Ана шу шарт меъёрининг бузилиши тўсиқсизликни юзага келтиради: *Вә қамчыны тазйана десаләр ҳам, бултурғасыны ва чубурғасыны туркча айтурлар.*

Тўсиқсиз эргаш гапларда бош гап эргаш гапдаги шарт мазмунига зид бўлган ҳаракат, воқеаларни ифодалайди: *Агарчи бир нечә вақт биззарурат улум касбига иштигал көргүзүптүрләр, амма ҳеч вақт назм айыныдын ҳали эмәс экәндүрләр* (Навоий ХМ).

Баъзан *агарчи, гарчи* боғловчилари иштирок этган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларнинг кейинги компоненти- бош гап олдида *вәле зидлов* боғловчиси келиб, у компонентлардаги зидликнинг ортиқ эканлигини кўрсатади: *Агарчи мундын бурун хабарны бир пыйада келтүрүб эрди, вәле севинчигә ек Вайс бир айда келди* (БН).

Маълумки, *агар, агарчи* боғловчилари эрагаш гап таркибида келиб, эрагаш гаплар доимо бош гапдан олдин келади. Лекин эски ўзбек тилида бундай тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапдан кейин ҳам келган: *Йазлар йахшы ҳавасы бар, агарчи Қабулча йоқтур* (БН).

Пайт эргаш гапли қўшма гаплар. Маълумки, пайт эргаш гапли қўшма гапларда, асосан, икки денотатив воқеа ифодаланиб, уларнинг бири иккинчисининг ичига пайт билдирувчи узв сифатида киради. Шунинг учун ҳам икки денотатив воқеа ўртасидаги муносабат пайт муносабати сифатида реаллашади ва бу муносабат ифодаланган қўшма гап пайт эргаш гапли қўшма гап сифатида баҳоланади.

Ҳозирги ўзбек тилида пайт эргаш гаплар бош гапга феъл шакллари, кўмакчилар ва айрим юкламалар ёрдами билан бирикади.

Эски ўзбек тилида пайт эргаш гаплар бош гапга қуйидагича боғланади:

1. Эргаш гапнинг предикати бош гапга равишдош шакли воситасида боғланади. Бундай гапларда эргаш гапда ифодаланган воқеа-ҳодиса бўлиб ўтганидан сўнг бош гапдаги воқеа бошланади: *Вә умриниң ахырыда Нөширәвәнни өз орныда олтуртыб, өзи гөшә тутты* (ТМА 224).

2. Чун шаклий воситаси ёрдами билан шаклланади. Маълумки, чун лексемаси ҳозирги ўзбек тилидаги: 1) *чунки, шу сабабдан*; 2) *агар*; 3) *қачонки* маъноларига мувофиқ келади (Навоий асарларининг қисқача луғати, 1993, 319). Шу сабабли ҳам чун лексемаси эски ўзбек тилида пайт, сабаб, шарт эргаш гапларнинг бош гапга боғланишини таъминловчи воситалардан бири саналган. Чун эргаш гапнинг таркибида келган, эргаш гапнинг предикати феълнинг аналитик ёки синтетик шакллари билан ифодаланган. Бундай гапларда ҳам асосий денотатив воқеа эргаш гапдаги воқеадан кейин содир бўлади: *Чун таъзиб шиддатыдын ҳардылар, ул мажмуъдын судраб чықардылар* (МК 38). *Чун атфал ташыдын туйар эрди, қачыб гулханга йуз қойар эрди* (МК 87).

Шу билан бирга, Алишер Навоий асарлари тилида *-гач (-гәч,-қач,-кәч), -р(-ур)да* шаклий воситалари ҳам эргаш гапни бош гапга боғлашда фаол қўлланганлигини кўрамыз. *-гач (-гәч,-қач,-кәч)* шаклий воситаси билан

боғланган кўшма гапларда асосий денотатив воқеа эргаш гаптаги воқеа содир бўлгандан сўнг бошланади.

Мисоллар: *Кайфийатин маълум қылгач, таскин таптылар ва Фируз Хурмузга таън қылдылар* (ТМА 234). *Тафаҳхус қылгач, ул иш кайфийатин маълум қилди* (ТМА 209).

Юқорида таъкидланганидек, мисоллардан асосий денотатлар (*Таскин таптылар ва Фируз Хурмузга таън қылдылар – ул иш кайфийатин маълум қылды*) тобе денотатив воқеалар (*Кайфийатин маълум қылгач – Тафаҳхус қылгач*)дан сўнг содир бўлмоқда. Ушбу пайт муносабатини *–гач (-гач, -қач, -кэч)* шаклий воситасининг семантикаси реаллаштирмоқда.

- *р (ур)да* шаклий воситаси билан боғланган пайт эргаш гапли кўшма гапларда эргаш гаптаги денотатив воқеа билан асосий денотатив воқеа бир пайтда рўй беради, чунки, - *р (ур)да* шаклий воситасининг семантикаси иш-ҳаракатининг тугалланмаганлигини ифодалайди: *Вэ қошқун салурда, тегиб ахир қылды* (ТМА 220).

Ҳозирги ўзбек тилида бундай мазмунли кўшма гапларни боғлашда *-ган* сифатдоши кенг қўлланилади (Абдурахмонов Ғ., 1958, 142-146). Эргаш гапнинг предикати ижро майлидаги феълнинг *эрсэ* шакли орқали ифодаланиб, бош гапга боғланиши мумкин. Бунда асосий денотатив воқеа эргаш гаптаги воқеа тугаганидан сўнг бошланади: *Ул ишни аңа захир қылды эрсэ, қабул қылыб, йалғыз барыб, ул пилни өлдүрди* (ТМА 220).

18-март

Боғловчисиз кўшма гаплар

Режа:

1. Боғловчисиз кўшма гаплар бўйича назарий маълумот.
2. Пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз кўшма гаплар.
3. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз кўшма гаплар.
4. Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз кўшма гаплар.

Адабиётлар:

4. Абдурахмонов Ғ. Тарихий синтаксис.-Т., 1974.
5. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.

6. Серебринников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика, морфология, синтаксис.- М., 1986.

Боғловчи воситаларсиз бириккан қўшма гапларга мавжуд адабиётларда бир хил таъриф берилади: икки ёки ундан ортиқ содда гапларнинг ўзаро грамматик боғловчилар ёрдамисиз бирикувидан тузилган қўшма гаплар боғловчисиз қўшма гаплар бўлади (Ўзбек тили грамматикаси, 1976, 300). Яна бундай гапларнинг табиати тўғрисида шундай дейилади: «... бундай содда гапларнинг структураси лексик, морфологик, синтактик параллеллик бўлади. Бу ҳол гапда эга ва кесимларнинг бир хил шаклда бўлишида, антоним эгаларнинг ва бир хил шаклдаги кесимларнинг келишида, антоним аниқловчилар ва бир хил бўлақларнинг такрорланишида кўринади» (Ўзбек тили грамматикаси, 1976, 300).

Шуни таъкидлаш лозимки, икки бош бўлақли қўшма гап сатҳида ёки бир бош бўлақли қўшма гап сатҳида бўлмасин, улар компонентларининг боғловчисиз ҳам ўзаро алоқада бўлиши боғловчиларнинг қўшма гаплардаги роли масаласини қайта кўриб чиқиш муаммосини келтириб чиқаради. Ҳақиқатан ҳам, қўшма гаплар боғловчисиз қўллана олиш имкониятига эга экан ва шундай ҳолатда ҳам мураккаб денотатив воқеаларни акс эттира олар экан, унда боғловчи ва боғловчи воситаларнинг қўшма гапдаги ўрни масаласида тайинли фикрлар билдириш лозимлиги маълум бўлади.

Қадимги туркий тилда ва эски ўзбек тилининг дастлабки тараққиётида қўшма гаплар, асосан, ҳеч қандай боғловчиларсиз ўзаро бириккан (Абдурахмонов Ғ., 1974, 12). Бунга сабаб у пайтларда ҳали боғловчилар жуда кам бўлган. Бу ҳақда Ғ.Абдурахмонов шундай ёзади: «Ҳали тенг ва тобе боғловчилар бўлмаган ёки жуда кам бўлган даврларга оид бўлган ўрхун ёзувлари ва XI аср ёдномаларида мураккаб фикр содда гапларни ёнма-ён келтириш ҳамда маълум интонация ва бошқа воситалар орқали ифодаланган» (Абдурахмонов Ғ., 1974, 12). Боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзилари ҳозирги замон боғланган қўшма гаплари учун, баъзилари ҳозирги замон эргаш гапли қўшма гаплари учун асос бўлади, айримлари эса, маълум ўзгаришлар билан ҳозир ҳам қўлланади (Абдурахмонов Ғ., 1974, 12).

Демак, илк даврларда боғловчилар қўлланилмаган экан, шаклий воситаларсиз ҳам содда гаплар ўзаро боғланган экан, кейинги даврларда уларнинг қўшма гап таркибида келиши шаклий равонликни, турли модалликни ифодалаш учун, дейишга асос бор. Ғ.Абдурахмонов тўғри таъкидлаганидек, боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасидаги семантик муносабатлар қуйидаги йўллар билан ифодаланган:

1. Турли интонация; пауза;
2. Гап бўлақлари ва гапларнинг ўринлашиши;
3. Айрим гап бўлақлари (асосан, олмош ва феъл билан ифодаланувчи) нинг семантикаси;

4. Айрим гап бўлақларининг такрори. Бунда олмошларнинг роли каттадир (такрорланган бўлақ гапларни семантик жиҳатдан боғлайди);

5. Қўшма гап қисмлари орасидаги семантик муносабатни конкретлаштириш учун айрим лексик элементлар (*анда, ани, ул фурсатда, ул жиҳатдин*) қўлланади (Абдурахмонов Ғ., 1974, 13). Бу фикрлар боғловчилар воситасида боғланган қўшма гапларга ҳам тааллуқли эканини юқорида кўриб ўтган эдик. Бундай фикр-мулоҳазаларнинг туғилиши эса «Боғланган қўшма гаплар», «Боғловчисиз қўшма гаплар», «Бириктирув боғловчили қўшма гаплар» каби тушунчаларни, аввал айтганимиздек, қайта кўриб чиқиш лозимлигини яна бир бор тасдиқлайди. Чунки бу атамалар бу хил гапларнинг табиатини тўла очиб беролмайди. Шунинг учун уларни соддагина қилиб, А.Нурмонов таклиф қилганидек, «Тенгланишли қўшма гап», «Тобеланишли қўшма гап» деб аташ мақсадга мувофиқ (Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С., 1992, 21).

Қуйида боғловчисиз қўшма гапларнинг маъно муносабатига кўра турларини тавсиф қилишга ўтамыз.

Айни бир пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бундай қўшма гапларда денотатив воқеалар бир пайтда ёки кетма-кет содир бўлади. Мисолларга мурожаат қилайлик: *Бу тўрт деван авазасын рубъи маскунгә йеткүрүб-мен, «Хамса» панжасыга панжа уруб-мен* (МЛ 120). Мазкур мисолдаги денотатлар бирин-кетин содир бўлмоқда. Биринчи денотат (*бу тўрт деван авазасыны рубъи маскунгә йеткүрүб-мен*)нинг тугаши билан иккинчи денотат (*«Хамса» панжасыга панжа уруб-мен*) содир бўлмоқда. Бу гаплар орасида мустаҳкам ички боғланиш мавжуд. Иккинчи денотатнинг юзага келиши биринчи денотатнинг бажарилиши билан боғлиқ. Гапларнинг позицион жойлашиши ҳам қатъий: биринчи денотатни иккинчи ўринга ўтказиб бўлмайди. Демак, семантик жиҳатдан иккинчи денотат биринчи денотатни ўзига тобелаштириб келмоқда. Биринчи денотат иккинчи денотатнинг бажарилиш пайтини билдирган. Юқорида таъкидланганидек, предикатлар оҳангдошлиги содда гапларнинг боғланишида муҳим восита бўлмоқда.

Яна бир мисол: *Булбул билә Гул ва Шамъ билә Парвана арасыда муназара битибдур, анда көб диққат көргүзүбтүр* (МН 18). Ушбу мисолда денотатлар ўзаро пайт муносабатидан ташқари, изоҳлаш муносабати орқали ҳам боғланган. Иккинчи денотат биринчи денотатни изоҳлаб ҳам келмоқда, яъни мисолда *«Булбул билә Гул» ва «Шам билә Парвана»* номли сермазмун, мукамал асарлар ёзди деган тағбилим мавжуд. Денотатларнинг ўзаро семантик боғланишида баъзи лексик элементларнинг (*мунозара – анда*) ҳам муҳим аҳамияти бор. Биринчи денотат таркибидаги *мунозара* лексик элементи иккинчи денотат таркибидаги *анда* лексик элементи орқали ифодаланган. Уларнинг жойлашиш тартиби ҳам қатъий, ўзаро ўрин алмаштириб бўлмайди, чунки иккинчи денотатнинг юзага келишига биринчи денотат сабаб бўлмоқда.

Зидланиш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Денотатлар ўзаро пайт муносабати билан бирга, зидланиш муносабати

орқали ҳам боғланиши мумкин. Мисол: *Ҳар кимгә ким, бир вафа кәргүздүм, йуз бевафалыг кәрмәгүнчә қутулмадым* (МҚ 85). Мисолдаги зидланиш икки хил шакл – ҳам лексик, ҳам морфологик шакл орқали ифодаланган. Биринчи денотатдаги *бир вафо* лексик элементи иккинчи денотатдаги *юз бевафолиг* лексик элементи билан, предикатлар бўлишли-бўлишсизлик (*кўргүздүм – қутулмадим*) муносабати билан оппозицияга киришган. Денотатларнинг жойлашиши ҳам қатъий, иккинчи денотатнинг бажарилиши биринчи денотатни тақозо этмоқда. Яна бир мисол: *Бавужудким, Самарқандның аълами уламасы эрди, шеър вә муаммага дагы майыл эрди* (МН 32).

Ҳар иккала гапнинг предикати шаклан от кесим орқали ифодаланган. Иккала денотатда ҳам субъектга хос бўлган хусусиятлар ифодаланмоқда, яъни биринчи денотатда субъектнинг мансаби ифодаланаётган бўлса, иккинчи денотатда субъект фаолияти изоҳланмоқда. Денотатларнинг жойлашиши эркин, уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин. Уларнинг семантик боғланишида *даги* лексик элементи муҳим роль ўйнамоқда. *Даги* лексемаси иккинчи денотат билан биринчи денотатнинг семантик алоқасини таъмин этмоқда.

Даги лексемаси «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «такроран, қайтадан, янгидан, яна, бундан ташқари, бунинг устига» каби маъноларни англатиши айтилади (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981, 482). Демак, *даги* – яна фикрнинг ҳали тугалланмаганлигини, иккинчи денотат биринчи денотатнинг мантиқий давоми эканлигини англатган.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, *даги* лексемаси иштирок этган боғловчисиз қўшма гапларда мустақам семантик боғланиш мавжуд бўлади.

Навоий асарларида равишдош шакли мустақил предикат бўлиб кела олган: *Намус дастарын башыдын алыб, бир журъа учун майфуруш айагыга салыб* (МҚ 35). Ушбу мисолда ҳам пайт мазмуни билан бир қаторда, сабаб-натижа мазмуни ҳам ифодаланган. Биринчи денотат (*Намус дастарын башыдын алыб*) сабаб воқеани, иккинчи денотат (*Бир журъа учун майфуруш айагыга салыб*) натижа воқеани ифодалаган. Мантиқан олиб қаралганда, ор-номус, ҳаёни унутган инсон ҳар қандай пасткашликларга, тубанликларга бориб етиши мумкин. Демак, бундай иллатларнинг сабабчиси номуссизлик. Денотатларнинг жойлашиш позицияси ҳам турғун, уларнинг ўрнини алмаштириб бўлмайди.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бундай қўшма гаплар таркибидаги денотатив воқеалар бир-бирига қиёсланади. Бу қиёсланиш орқали икки денотат ўртасидаги ўхшаш, фарқли томонларни кўрсатиш ёки қўшимча маъно ифодалашдир. Мисол: *Тилаб бергәнни ҳам сахадын йирақ бил, ибрам билә бергәндин бермәгәнни йахшырақ бил* (МҚ 112). Мисолдаги икки лексема (*тилаб беришлик ва ибром била беришлик*) семантикаси ўзаро қиёсланмоқда, яъни сўрагандан сўнг беришлик ҳам «*ибром*» (қистаб туриб олиш билан беришлик) ҳам сахийликдан йироқ бўлган нарсалар. Иккала тушунча ўзаро қиёсланган ҳолда инсон мана

шундай хислатлардан йироқ бўлиши лозимлиги уқтирилади. Бировдан бирор нарса сўраб олинганда ёки қисташ орқали олинганда, турли норозилик, келишмовчилик келиб чиқади. Аввало, сўрагунча бировга бир нарса бермаслик, хасислик мардлар иши эмас. Демак, ушбу мисол асосида «*Доно ҳеч қачон нодон саҳоватига муҳтож бўлмасин*» деган тагтаълим мавжуд. Яна бир мисол: *Биртә өтмәкни икки бөлүб йармини бир ачга бергәнни сахий де, өзи йемәй барини муҳтажга бергәнни ахий де* (МҚ 162). Мазкур мисолда ҳам икки денотатив воқеа ўзаро қиёсланмоқда. Гапларнинг семантик боғланишида *ярмини - барини, оч – муҳтожга, сахий – ахий* лексемалари муҳим роль ўйнаган. Бир майизни икки бўлиб, ярмини оч қолган кишига берган инсон сахий, саҳоватли ҳисобланса, ўзи емасдан ҳаммасини муҳтож одамга берган янада сахийроқ, саҳоватли инсон экан. Асосий семантик муносабат *ярмини беришлик – барини беришлик* оппозицияси орқали реаллашган. Демак, мисолда *ярмини беришлик* лексик бирикмаси билан *барини беришлик* лексик бирикмаси ўзаро қиёсланмоқда.

Энди қуйидаги мисолни кўрайлик: *Фасықдын ҳайа тилама, залимдын вафа тилама* (МҚ 80). Ушбу гаплар *фасиқ – золим, ҳайа – вафа* лексемалари муносабати орқали боғланган. Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш жоиз. Маълумки, *фосиқ* (ёлғон сўзлар айтувчи, *фисқ-фасод* гаплар кўзғовчи), *золим* (ўзгаларга зулм ўтказувчи) шахслар салбий характерли тоифага киритилади. Бу лексемалар *ҳаё, вафо* лексемалари билан семантик жиҳатдан боғлана олмайди. Чунки *фосиқ* одамдан шарм-ҳаё, уят, ибo, *золим* инсондан меҳр-вафо кутиб бўлмайди. Уларда бу каби хусусиятлар бўлмайди. Шунинг учун ҳам мазкур гапларнинг предикати инкор шаклда ифодаланган.

Қуйидаги мисолда ҳам худди шундай ҳолатни кузатиш мумкин: *Тамеъдин кәрәм тилама, гададин дирәм тилама* (МҚ 70). Ушбу мисолда ҳам «*Томеъ – таъма қилувчи - гадо*» лексемалари ўзаро қиёсланмоқда. *Томеъ* – тамагирлар бировга озгина ёрдами, фойдаси тегса, бирор нарса талаб қиладилар, ҳар бир хатти-ҳаракатини пул, мол-дунё билан ўлчайдилар. Бундай шахслар савоб, одамийлик нуқтаи назаридан яхшилик, саҳоват қилиш керак, деган хаёлни қилмайдилар, шунинг учун улардан саҳоват кутиб бўлмайди. Гадо эса тиланчилик билан, бировларнинг садақаси эвазига ҳаёт кечиради. Садақа сўровчидан бирор нарса сўраб бўлмайди. Таъмагир шахслар қанчалик бой-бадавлат бўлмасин, инсонларга ёрдам кўрсатмас экан, улар гадодан ҳам баттароқдир. Лекин *томеъ* ва *гадо* лексемалари унчалик бир-бирига яқин тушунчалар эмас. Чунки *томеъ* лексемаси салбий тоифадаги кишиларга нисбатан қўлланади, *гадо* лексемасида эса салбийлик семаси йўқ. Демак, аввалги мисолда бир-бирига яқин тушунчалар (*фосиқ – золим*) муносабатга киришган бўлса, мазкур мисолда семантик жиҳатдан турлича лексемалар (*томеъ - гадо*) муносабати ифодаланган.

Қуйидаги мисол шу жиҳатдан характерлидир: *Маҳаллыда айтур сөзни асрама, айтмас сөз тегрәсигә йөләмә* (МҚ 83). Мазкур мисолда бир-бирига зид лексик бирикмалар (*айтур сўз – айтмас сўз*) ўзаро қиёсланмоқда.

Демак, вақти келганда айтадиган сўзни айтиш керак, айтиш керак бўлмаган сўзни умуман айтмаслик лозим.

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бундай қўшма гаплар ҳақида фикр юритар экан, Ғ.Абдурахмонов шундай ёзади: Боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турларида қўшма гапларнинг таркибидаги бир қисмдан англашилган воқеа, ҳодиса иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисага боғлиқ бўлади, бир қисм иккинчисини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб келади. Бундай боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар бир-бирига мазмунан боғлиқ бўлиб, ораларидаги мазмун муносабати яқин бўлади. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасидаги мураккаб мазмун муносабати айниқса изоҳлаш муносабатида яққол кўринади (Абдурахмонов Ғ., 1996, 143). Бу фикрлар жуда ўринли, албатта. Лекин мураккаб мазмун муносабати фақат бундай тип гапларда эмас, умуман, ҳар қандай қўшма гапларда ифодаланиши юқорида мисоллар асосида айтиб ўтилди.

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларда қуйидаги мазмун муносабатлари ифодаланган:

1. Шарт-натижа муносабати: *Ҳар кимгэки бир хизмат қылдың – он шиддатга муҳаййа турмақ керэқ* (МҚ 49). Ушбу мисолда биринчи денотатив шарт воқеани ифодалаган, иккинчи денотатга семантик жиҳатдан тобе ҳисобланади. Бу гап –*са* шаклий воситали шарт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўла олади. *Ҳар кимгэки бир хизмат қылдың – он шиддатга муҳаййа турмақ керэқ – ҳар кимгэки бир хизмат қылсаң, он шиддатга муҳаййа турмақ керэқ.* Худди шу ҳолат ҳам содда гапларни боғловчи шаклий воситалар иккиламчи эканлигини кўрсатади. Бундай гаплар ҳақида айтилган қуйидаги фикрлар ҳам мазкур мулоҳазамишни тасдиқлайди: «Биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи қўшма гап таркибидаги содда гаплар бирикиш муносабатини; олтинчи, еттинчи ва саккизинчи қўшма гап таркибидаги содда гаплар зидлов муносабатини ифодаловчи воқеа-ҳодисани билдирган. Шунинг учун олдинги тўртта қўшма гап таркибидаги содда гаплар орасига бириктирув боғловчисини, кейинги учта қўшма гап орасига зидлов боғловчисини қўйиб ишлатиш мумкин» (Асқарова М., Абдуллаев Й., Омилхонова М., 1997, 151). Эргашган қўшма гаплар хусусида ҳам шундай фикрлар айтилади: «Келтирилган мисолларнинг биринчи, учинчи ва бешинчисида сабаб мазмуни ифодалангани учун *чунки, шунинг учун* боғовчиларини қўллаб, сабаб эргаш гапли қўшма гап ҳосил қилиш мумкин. Иккинчи ва еттинчи гапда эса ўхшатиш мазмуни ифодаланганидан *гўё ёрдамчисини қўллаб, ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қилиш мумкин*» (Асқарова М., Абдуллаев Й., Омилхонова М., 1997, 172).

Демак, боғловчи воситаларини ишлатиб ҳам, олиб ташлаб ҳам боғловчисиз қўшма гапларни қўллаш мумкин экан, уларнинг гапдаги тутган ўрни унчалик муҳим эмас.

2. Сабаб-натижа муносабати: *Тилиң билэ көңүлни бир тут, көңли вэ тили бир киши айтқан сөзгэ бут* (МҚ 163). Ушбу мисолда биринчи денотат

сабаб воқеани иккинчи денотат натижа воқеани ифодаламақда. Гапларнинг ўзаро мазмуний боғланишини *тил, кўңул, бир* лексик элементлари таъминламақда. Мазкур содда гаплар орасига ҳам *чунки* шаклий воситасини қўйиш мумкин.

3. Ўхшатиш муносабати: *Нафсни тақва рийазаты билә зеридаст қылдылар – шайтанны залиллық билә йергә паст қылдылар* (МҚ 81). Мисолда «*Нафсни тақво риёзати била зеридаст қилишлик*» «*Шайтонни залиллық била ерга паст қилиши*»га ўхшатилмоқда. Денотатлар таркибидаги лексик элементлар оппозицияси (*нафсни – шайтонни, тақво риёзат била – залиллық била, зеридаст қилдилар – ерга паст қилдилар*) зич мазмуний боғланишни таъминлаган.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Фонетика	7
Эски ўзбек тилида унли ва ундошлар тараққиёти	10
Морфология. От сўз туркуми	15
Кеклишик категорияси	17
Сифат	21
Сон	26
Олмош	31
Феъл	41
Эски ўзбек тилида майл ва замон формалари	50
Равиш	59
Ёрдамчи сўз туркуми	62
Синтаксис	67
Бир бош бўлакли гаплар	73
Боғланган қўшма гаплар	76
Эргаш гапли қўшма гаплар	81
Боғловчисиз қўшма гаплар	88

96,1,94,3,92,5,90,7,88,9,86,11,84,13,82,15,80,17,78,19,76,21,74,23,72,25,70,27,68
,29,66,31,64,33,62,35,60,37,58,39,56,41,54,43,52,45,50,47,
48,49,46,51,44,53,42,55,40,57,30,59,36,61,34,63,32,65,30,67,28,69,26,71,24,73,2
2,75,20,77,18,79,16,81,14,83,12,85,10,87,8,89,6,91,4,93,2,95

